

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Bayramov Nicat Namik

“Müəssisə kapitalının idarə olunmasının müasir vəziyyəti və onun təkmilləşdirilməsi
yolları”

MÖVZUSUNDA

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma:

“Maliyyə menecmenti”

Elmi rəhbər:

dos. İbrahimova R.A.

Magistr proqramının rəhbəri:

prof. Kərimov A.M.

Kafedra müdiri:

i.e.d. prof. Ələkbərov Ə.Ə.

BAKI – 2017

MÜNDƏRİCAT

	səh.
GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN KAPİTALI, ONUN İDARƏOLUNMASININ MAHIYYƏTİ VƏ ROLU.....	6
§1.1 Maliyyə kateqoriyası kimi kapitalın mahiyyətinin izahının formalaşması istiqamətləri.....	6
§1.2 Müəssisənin kapitalı və onun təsnifatı.....	14
§1.3 Müəssisə kapitalının idarəolunması - maliyyənin idarəolunmasının tərkib hissəsidir.....	26
II FƏSİL. MÜƏSSİSƏ KAPİTALININ VƏ ONUN MALİYYƏLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİNİN İDARƏOLUNMASI.....	39
§2.1 Müəssisənin xüsusi kapitalının idarəolunması.....	39
§2.2 Müəssisədə borc kapitalının cəlb edilməsinin forma və metodları.....	47
§2.3 Müəssisədə kapitalın maliyyələşmə mənbələrinin idarəolunması.....	55
III FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ MÜƏSSİSƏNİN KAPİTALININ İDARƏOLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.....	66
§3.1 Müəssisədə kapitalın təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	66
§3.2 Müasir dövrdə müəssisənin kapitalının idarəolunmasının təkmilləşdirilməsində Strateji Yol Xəritəsinin rolu.....	78
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	85
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	88

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müəssisənin kapitalı – onun aktivlərinə qoyulan və gəlir gətirən pul vəsaitləridir. Müəssisədə kapitalın idarə olunması onun maliyyəsinin idarə olunmasının əsasıdır.. Müəssisədə aktivlər onun əmlakından, pul vəsaitlərindən, yəni əsas və dövriyyə vəsaitlərəndən ibarətdir. Hər bir müəssisənin maliyyə resursları xüsusi, borc və cəlb olunmuş pul vəsaitlərinin cəmindən ibarətdir və bu vəsaitlər də maliyyə öhdəliklərinin planlaşdırılmış şəkildə yerinə yetirilməsinə, cari xərclərin və kapitalın genişləndirilməsi ilə bağlı xərclərin maliyyələşdirilməsinə imkan yaradır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, istehsala avans olunmuş və ya investisiya edilən kapital maliyyə resurslarının dövriyyəsinin keçdiyi bütün mərhələləri keçir. Amma müəssisədə bütün maliyyə resurslarını kapital adlandırmaq olmaz. Birmənalı olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinə qoyulan maliyyə resurslarını kapital adlandırmaq olar.

Müəssisədə kapital xüsusi, spesifik bir kateqoriyadır və bununla əlaqədar olaraq kapital müxtəlif funksional rolları özündə birləşdirir. Məsələn, dövriyyə xarakterinə uyğun olaraq, kapital əsas və dövriyyə kapitalına bölünür və yaxud maliyyələşmə mənbələrinə uyğun olaraq kapital xüsusi, borc, səhmdar, və cəlb olunmuş kapitalla bölünür. Lakin qoyuluş sahələrinə görə isə kapitalın ticarət, sənaye, vençur və s. növlərini sadalamaq olar.

Ümumi olaraq, təsərrüfat fəaliyyətini uğurla həyata keçirtmək üçün müəssisələr və təsərrüfat təşkilatları müəyyən həcmdə əmlaka sahib olmalıdır və həmin əmlaklar təsərrüfatın mülkiyyətində və sərəncamında olmalıdır. Müəssisələrin sahib olduğu əmlak onun aktivlərindən ibarətdir. Müəssisədə aktivlər – onun iqtisadi resurslarından ibarətdir, əmlak qiymətlilərinin məcmusunu təşkil edir və mənfəət əldə etmək məqsədi ilə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunur. Məsələyə bu aspektdən baxsaq, bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud magistr dissertasiyasının mövzusu aktualdır və daim diqqət mərkəzindədir.

Magistr dissertasiyasının predmeti: müəssisənin kapitalının idarə olunmasının müasir vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olan maliyyə münasibətlərini əhatə edir.

Dissertasiya işinin obyektinə: müəssisədə aktivlər, kapital, əsas və dövriyyə kapitalı və onların maliyyələşmə mənbələri daxildir.

Dissertasiyanın məqsədi: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin kapitalının idarə olunmasının səmərəliliyini yüksəltmək, onun təşmilləşdirilməsi istiqamətində effektiv idarəetmə sistemini yaratmaq, mövcud maliyyələşmə mənbələrini genişləndirmək vacib amillərdir.

Magistr dissertasiyasının qarşısında qoyulan vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Müəssisədə kapitalının mahiyyəti və onun effektiv idarə olunmasının vacibliyini göstərmək;
2. Müəssisələrin xüsusi və borc kapitalının idarə olunmasının mahiyyətini göstərmək;
3. Müəssisələrin maliyyələşmə mənbələrinin idarə olunması üsullarını araşdırmaq;
4. Müəssisədə kapitalın idarə olunmasında bazar mexanizmindən istifadənin əhəmiyyətini ortaya qoymaq;
5. Müəssisələrdə kapitalın təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Mövzuya uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin və Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin məlumatlarından, qanunlardan, qərarlardan, təlimatlardan, Azərbaycanın görkəmli iqtisadçılarının əsərlərindən, rus və uzaq xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərin fikirlərindən, iqtisadi ədəbiyyatlardan, internet şəbəkəsində mövzuya dair mövcud informasiyalardan və s. istifadə edilmişdir.

Magistr dissertasiyasının elmi yeniliyi: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə və təşkilatlarda kapitalının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi bazar mexanizmindən düzgün istifadə olunmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Müəssisələrdə kapitalının quruluşunda cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadə nisbətinin artırılması daha məqsədəuyğundur. Magistr dissertasiyası işinin əsas elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

1. Müasir iqtisadi mühitə uyğun olaraq müəssisədə xüsusi və cəlb olunmuş kapitaldan istifadə nisbəti araşdırılmışdır;

2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin kapitalın idarəolunmasında səmərəliliyin yüksəldilməsi yolları müəyyənləşdirilmişdir;
3. Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan tədbirlərin müəssisələrin kapitalının idarəolunmasında rolu qiymətləndirilmişdir;
4. Müəssisədə kapitalın maliyyələşmə mənbələrinin idarəolunmasında qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılması yolları müəyyənləşdirilmişdir;
5. Müəssisənin kapitalın idarəolunması, maliyyə mexanizmi və maliyyə siyasəti arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq tədqiq olunmuş, onların yüksəldilməsi imkanları müəyyənləşdirilmişdir;
6. Müəssisələrdə kapitalın xüsusi çəkisində cəlb olunmuş vəsaitlərin həcmının artırılması məqsədəuyğundur;
7. Müəssisənin maliyyə planlaşdırılmasının Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan tədbirlərə uyğun aparılması məqsədəuyğun hesab edilsin.

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti. Magistr dissertasiyası işində bazar mexanizmindən səmərəli istifadə etməklə müəssisədə kapitalının idarəolunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində verilən təkliflər müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsinə və yeni kapital resurslarının cəlb olunmasına şərait yaradır.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi “Dissertasiyanın tərtibi qaydaları”na uyğun olaraq - giriş, əsas hissə (üç fəsil), nəticə və təkliflər və ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 89 səhifə həcmində tərtib olunmuşdur.

FƏSİL I. – MÜƏSSISƏ KAPİTALI, ONUN İDARƏ OLUNMASININ MAHİYYƏTİ VƏ ROLU.

§1.1. Maliyyə kateqoriyası kimi kapitalın mahiyyətinin izahının formalaşması istiqamətləri.

Ölkənin milli sərvətinin ayrılmaz hissəsini təşkil edən kapital istehsalıda material bazası və texniki səviyyənin əsas ünsürüdür.

Müəssisələrin maliyyələşdirilməsində kapital əsas anlayış olub, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Kapital – aktivlərə qoyulmuş və gəlir gətirən vəsaitlərdir. Aktivlər isə öz növbəsində əsas və dövriyyə kapitalından, yəni müəssisədə əmlak və pul vəsaitlərindən ibarətdir.

Müəssisədə əmlakı nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq “kapital” anlayışının aktivlər məfhumu ilə sıx bağlı olduğunu deyə bilərik

Aktivlər (latın sözü olub – *activus* – hərəkətli aktiv) özündə müəssisəyə məxsus olan əmlakı və pul vəsaitlərini, bina, qurğular, maşın və avadanlıqları, material ehtiyatlarını, bank yatırımlarını, qiymətli kağızlara qoyulan sərmayələri, patent, müəllif hüquqlarını və s. özündə əks etdirir. Geniş mənada, o, pul dəyərinə malik və pulla ölçülə bilən hər bir qiymətlini xarakterizə edir.

Müəssisənin aktivləri maddi (əşyalaşmış) və qeyri-maddi (fiziki obyekt olmayan) olmaqla iki yerə bölünür. Qeyri-maddi aktivlərə ixtira hüquqları, sənaye nümunələri hüquqları, müəllif hüquqları, müəssisələrin dəyəri və s. aid etmək olar.

Maliyyə kateqoriya kimi kapitalın mahiyyətinin formalaşdırılmasına görə üç yanaşmanı göstərmək olar:

- iqtisadi;
- mühasibat;
- uçot-analitik.

İqtisadi yanaşma kimi kapitalın fiziki konsepsiyası xarakterizə olunur. Geniş mənada buna resursların məcmusu kimi baxılır və onlar cəmiyyətin gəlirlərinin

mənbəyi olan resursların cəmini təşkil edirlər. İqtisadi kapital da özlüyündə şəxsi, xüsusi və dövlət kapitalına ayrılır.

Xüsusi və dövlət kapitalına aşağıdakıları aid etmək olar:

- real kapital;
- maliyyə kapitalı.

Real kapital – müəssisədə istehsal faktoru kimi tanınır və material-əşya formasında olur. Buna maşın nəqliyyat vasitələri, bina, , xammal, material və s. aid etmək olar.

Maliyyə kapitalına isə qiymətli kağız və pul vəsaitləri daxildir. Ona görə də, kapitalın səviyyəsini mühasibatda balansın aktivinin yekunu kimi hesablayırlar.

Mühasibat yanaşması çərçivəsində kapital müəssisə səviyyəsində müəssislərin mülkiyyətçilərinə onun aktivlərinə olan marağı kimi baxılır və bu halda “kapital” anlayışı xalis aktivin sinonimi kimi çıxış edir. Amma xalis aktivlərin səviyyəsi təsərrüfat subyektinin aktivlərinin cəmi ilə onun öhdəliklərinin səviyyəsi arasında olan fərq kimi hesablanılır. Bu kimi anlayışlar kapitalın maliyyə konsepsiyası kimi ifadə olunur və aşağıdakı balans modeli ilə formal olaraq qəbul edilir:

$$A = K + B\ddot{o}$$

- A – müəssisələrin dəyər ifadəsində aktivləri;
- K – mülkiyyətçinin kapitalı;
- B $\ddot{o}$ – üçüncü şəxs qarşısında borc öhdəlikləri.

Yuxarıda göstərilən yanaşmaya əsasən kapitalın səviyyəsini müəssisələrdə mühasibat balansının “kapital və ehtiyatlar” bölməsini yekunu kimi hesablayırlar.

Kapitala uçot-analitik yanaşmada isə iqtisadi (maliyyə) və mühasibat yanaşmasının (ikinci yanaşmanın) modeli kimi baxılır. Belə olduğu halda resursların məcmusu kimi kapital iki tərəfdən də eyni zamanda xarakterizə olunur:

- kapitalın qoyuluşunun istiqaməti;
- kapitalın yaranma mənbələri (kapital kimindir və haradan alınmışdır).

Bundan başqa dövrümüzə kimi kapitala maliyyə kateqoriyası kimi mütəlif iqtisadçı alimlər və iqtisadi məktəblərin özünəməxsus yanaşmaları qeyd olunur.

İlk kapitalin formalaşması mərhələsində və çoxlu formalarda sahibkarlıq fəaliyyətinin geniş inkişafı şəraiti zamanı dünya iqtisadçıları hələ o dövrdə mühasibat balansı maddələrinin daxilində “kapital” anlayışının eyni mənada işlədilməməsi problemi ilə qarşılaşmışlar.

Ümumi iqtisadi anlamda kapital və mənfəət əməyə qarşı münasibətdə onun istismarını özündə birləşdirən, kapitalist cəmiyyətinin əsas kateqoriyası kimi təqdim olunduğu halda, onlar arasında eyniliyin olmamasına baxmayaraq, uçotun praktikasında əvvəlki tərif saxlanılmışdır. Əksər hallarda isə balansda kapitalın həcmi daimi xarakter daşdığı üçün səhmdar kapitalı əsas kapital adlanırdı. Cəmiyyətin qarşılıqlı krediti kimi formalaşan təsisedici kapitalı iştirakçılarda miqdar dəyişikliyindən asılı olan “dövriyyə kapitalı” kimi şərh edilmişdir.

Qərbi Avropa uçot nəzəriyyəçiləri olan professor İ.F.Şer, A.Kalmes, eləcə də rus professoru A.P.Rudanovski kapitala xüsusi mülkiyyət hüququndan yanaşır. Professor İ.F.Şer mülkiyyət kateqoriyasını təyin edərək təsərrüfat subyektlərinə məxsus əşya və hüquqi nemətlərin məcmusunu təsərrüfat və hüquqi nöqtəyi nəzərinə təhlil etmişdir.

Mənfəətə müəssisənin mülkiyyətinin sərvətinin real artımı kimi baxılması XX əsrin sonlarında böyük mübahisələrə səbəb oldu. Mühasibat fikirlərinin əsaslı şəkildə inkişafı “gəlir” anlayışının və səhmdarların arasında həmin gəlirin qanuni bölüşdürülməsinin təyin olunması istiqamətlərində oldu. Bu məsələ də öz növbəsində, kreditorların maraqlarının müdafiəsi ilə sıx bağlıdır. Mənfəət anlayışının ətrafında müzakirələrin münaqişəliliyi isə təsərrüfatın digər subyektlərinin maraqlarını nəzərə almadan, ayrıca iştirakçının maraqlarının təmin edilməsi istiqamətində baş verir. Aktivlərin qiymətində aşağı salınma ona gətirib çıxardır ki, səhmdarlar öz səhmlərini satarkən itkilərlə qarşılaşmalı olur, kreditorlar isə müəssisələrin gizli ehtiyatları ilə sığortalanırlar; bunun əksinə qiymətlərin yüksəldilməsi şəraitində səhmləri alanların zərərə düşməsi baş verir və kreditorların investisiyalarını qorxu altında saxlayır.

Beləliklə, bir çox iqtisadçı mütəxəssislər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, mənfəət və kapitalı ancaq nisbi həqiqəti əks etdirən ehtimal kəmiyyətlər kimi hesablamaq lazımdır.

Kapital, zərər və mənfəət hesablarının verilməsinin prinsipal fərqləri iki əsas ingilis-amerika, məktəbi-personalist və institutal məktəblərin nümayəndələri tərəfindən fərqləndirici surətdə şərh edilir. Personalistlərə görə mənfəətin ancaq kapitalın bir hissəsi olması ideyası xarakterikdir. Deməli, mənfəət və zərərlər hesabı kapitalın hesabının bir hissəsidir. Maliyyə nəticələrinin yaranması mənbələri üzrə ciddi şəkildə differensiallaşdırılması personalistlərin ən böyük metodoloji xidməti kimi qəbul edilə bilər. Institutalistlər də öz növbəsində personalist məktəbin yanaşmasının şərtliyini göstərmişdir. Bu iqtisadçıların fikrincə, mənfəət maya dəyəri ilə qiymətləndirmənin nəticəsidir. Onlar təsdiq etmişdir ki, mənfəətin nəyin hesabına alınması sahibkarlar üçün fərq etmir. Beləliklə, mənfəət və zərərlər hesabı ilə kapital hesabının filialı olması fikri doğru deyildir, onlar hesablar planında müəssisələrin ümumi maliyyə nəticəsini göstərən mərkəzi halqanı təşkil edir. Bu iqtisadçılar mənfəət və zərərlər hesabının təbiətini təhlil etməklə maliyyə nəticələrini hesablayarkən mühasibin diqqət yetirməli olduğu altı amili təyin etdi: Bu amillərə vaxt, risk, kredit tsikli, kapital bazarı, valyuta dəyişməsi və qiymətin dəyişməsi aiddir. Institutalistlər üçün mənfəəti təyin edərkən uçot proseduralarının seçimi həlledici rola malikdir ki, bunun da vacibliyi hər bir metodoloji üsul öz arxasında müəyyən qrupların maraqlarını birləşdirir.

Hələ otuzuncu illərdə “kapital” anlayışının əvəzinə nizamnamə fondu anlayışından geniş istifadə edildi. Nizamnamə fondunun hüquqi məzmunu müəssisələrin nizamnaməsinə uyğun olaraq o yaradılan anda bütün fəaliyyət dövrünə görə əsas və dövriyyə fondlarının məcmusu kimi təyin edilirdi.

Görkəmli iqtisadçılar olan Samuelson və Nordxaus “Ekonomiks”də hesab etmişlər ki, kapital digər əmtəələrin istehsalı üçün iqtisadiyyat tərəfindən yaradılmış uzun müddətə istifadə olunan nemətlərdən ibarətdir. Digər iqtisadçı alim C.Robinson isə “Müasir iqtisadiyyatda kapital qoyuluşları” əsərində qeyd ki, kapital investisiya edilməmiş maliyyələrdə ifadə olunmuş pul məbləğidir.

Klassik iqtisadçılar kapitalla iqtisadi resurslardan biri kimi yanaşmışlar. Belə ki, ingilis iqtisadçısı A.Smit qeyd edirdi ki, “hər hansı bir şəxsin öz gəlirlərindən etdiyi qənaəti, o, özünün kapitalına əlavə edir”; o, bu qənaəti ya əlavə sayda məhsuldar fəhlələrin saxlanması üçün sərf edir, ya da başqalarının etməsi üçün bu qənaəti müəyyən faizlə, yəni mənfəətdən müəyyən pay əldə etməklə borc verir. Ayrı-ayrı şəxslərin kapitalının yalnız illik gəliri və ya mənfəətdən qənaət edilən məbləği qədər artdığı kimi, ayrı-ayrı şəxslərin kapitallarının cəminə bərabər tutulan bütün cəmiyyətin kapitalının da bu yolla artırılması mümkündür.

Bu yanaşma klassik nəzəriyyənin “təklif nəzəriyyəsi” olması ilə əlaqədardır. Bu zaman kapital cəmiyyətin sahib olduğu sərvətin bir hissəsi kimi hesab edilir. Lakin sərvətin hansı hissəsinin kapitalla aid olub-olmadığına dair fərqli fikirlər mövcuddur.

İngilis iqtisadçısı Alfred Marşal qeyd edirdi ki, real həyatda kapitalla aid şeylərlə, kapitalla aid olmayan şeylər arasında dəqiq fərqi göstərmək mümkün deyil.

Avstriyalı iqtisadçı E.Bem-Baverk qeyd edir ki, kapital insanlar tərəfindən istehsal olunmuş istehsal vasitələrinin, yəni keçmişdə istehsal prosesində yaradılmış, bilavasitə istehlak üçün deyil, yeni nemətlərin yaradılması üçün xidmət etməli olan nemətlərin məcmusunu özündə birləşdirir.

İngilis iqtisadçısı Alfred Marşal da bu mövqedən çıxış edərək bildirir ki, insanların kapitalı gündəlik bazar həyatında qəbul edilmiş dildə desək sərvətin pul formasında gəlir əldə etmək və ya geniş mənada ticarət-sənaye fəaliyyəti vasitəsilə satın almaq üçün ayırdığı hissəsi kimi başa düşülür.

Aydın olduğu kimi, yuxarıda sadalanan yanaşmalarda gəlir qazanmaq məqsədilə istifadə edilən sərvət bilavasitə kapitalla aid edilir.

Amerika iqtisadçısı İ.Fişer sərvətin müəyyən vaxt ərzində mövcud olan ehtiyatını kapital adlandırır. Bu cür yanaşma ingilis iqtisadçısı A.Smitin yanaşmasına oxşardır. A.Smit insanın sahib olduğu ehtiyatı iki ayrı hissəyə bölür. İnsanın gəlir əldə etməyə ayırmaq istədiyi hissə kapital adlanır, digər hissə isə istehlaka sərf edilir.

İqtisadçı İ.Fişer də əsasən bu cür yanaşmaya yaxın bir mövqedən çıxış edirdi. O, bildirirdi ki, ilk növbədə kapital gəlirin mənbəyi hesab olunur, sonrakı mərhələdə

isə kapitalın sahibləri ondan fayda əldə edənlərdir. Bu halda gəlir dedikdə, istənilən növ fayda axınları nəzərdə tutulur. Onu da Qeyd etmək etməliyik ki, İ.Fişerin təklif etdiyi nəzəriyyə əsasən kapital nəzəriyyəsiindən çox investisiyaların nəzəri məsələlərini əhatə edirdi.

Müasir dövrdə də mikroiqtsadi səviyyədə investisiya proseslərini araşdıran zamanlararası nəzəriyyə məhz iqtisadçı alim İ.Fişer tərəfindən hazırlanmışdır.

İngilis iqtisadçısı Alfred Marşal qeyd edir ki, ictimai baxımdan kapitalın hissələri kimi torpaqdan savayı gəlir gətirən bütün şeylərə baxmaq olar. Burada “torpaq” dedikdə, gəlir gətirən təbii ehtiyatlar, balıq vətəgələri və s. təbiətin verdiyi sərvətlər nəzərdə tutulur.

Makroiqtisadi baxımdan yanaşsaq, ölkənin ümumi daxili məhsulunda məcmu investisiya xərclərinə əsasən əsas kapitalla, mənzil tikintisinə və ehtiyatların artırılmasına investisiyalar başa düşülür.

Ümumi qayda isə belədir ki, müxtəlif insanların bir-biriləri ilə mövcud aktivlərin yenidən bölgüsü ilə başa çatan satın almalar iqtisadiyyat üçün investisiya deyildir.

Makroiqtisadçı alimlərin istifadə etdikləri mənada investisiya yeni kapitalın yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu nöqtəyi-nəzərdən, heç də mikroiqtsadi səviyyədə ayrı-ayrı insanlar və ya müəssisələr tərəfindən qoyulan bütün investisiyalar, makroiqtisadi baxımdan, yəni bütövlükdə milli iqtisadiyyat nöqtəyi-nəzərdən investisiya hesab edilmir.

Ona görə də maliyyə investisiyaları, əsasən, makroiqtisadi baxımdan investisiyanın həcmindən kənar qalır. Bu cür investisiyalar əsasən əsas kapitalın yaradılmasına və ya aktivlərin yenidən bölgüsünə, investisiyanın maliyyələşdirilməsinə vəsaitlə cəlb edilməsi üçün həyata keçirilir.

“Maliyyə resursları” və “kapital” kateqoriyaları xüsusi iqtisadi ədəbiyyatlarda rast gəlinəyi kimi sahibkarlıqla əlaqəli olan müxtəlif dərəcə vəsaitlərində də olduqca geniş dolaşmaqdadır. Kateqoriya təchizatına malik olmaması səbəbiylə tez-tez maliyyə mexanizmi və maliyyə sistemi anlayışlarında təhrif olunma müşahidə olunur.

Bir çox iqtisadçılar maliyyə resurslarının başlanğıc nöqtəsi kimi onların dövriyyə sərhədlərini, daha dəqiqi desək, obyekt kimi (dövlət maliyyə resursları, müəssisələrin və təşkilatların resursları və s.) onların idarəetmə səviyyəsini qəbul edirlər.

Amma A.M.Birman və T.V.Quyda bildirirdilər ki, “bir qayda olaraq bu metod ardıcılısızlığa, təkrar hesablamalara, maliyyə resursları ilə təsərrüfatçılıqda istifadə olunan bütün pul vəsaitlərinin məcmusu ilə eyniləşdirilməsinə şərait yaradır”.

İqtisadçı alimlərin başqa bir qrupu maliyyə resurslarının müəyyənləşdirilməsində digər bir kateqoriya kimi onların yaradılış mənbələrini – məcmu ictimai məhsulu qeyd edirlər. Maliyyə resurslarının həcmnin müəyyənləşdirilməsi üçün onlar məcmu ictimai məhsuldan müəyyən xərclərin, birinci növbədə sadə təkrar istehsal ilə əlaqədar xərclərin çıxılması metodunun istifadə edilməsini təklif edirlər.

Verilmiş yanaşmalara dair bir sıra qeydlər əlavə etmək lazımdır. Birincisi, məcmu ictimai istehsal müəssisədə maliyyə resurslarının yeganə mənbəyi deyildir. Bizə məlum olduğu kimi, ölkə iqtisadiyyatında milli sərvətin bir hissəsi maliyyə resurslarının mənbəyi kimi də çıxış edir. Əlavə olaraq, yaradılmış dəyərin pul formasının mürəkkəb və yenidən bölgüsü prosesi gəlirlər və daxilolmaların müəyyən formalarının bu əsasa uyğun olaraq ayrılması nəticəsində yaranır. Ona görə də, maliyyə resurslarının müəyyənləşdirilməsi zamanı ilkin kateqoriya kimi məcmu məhsulun seçilməsində mütləq həcmnin azalmasına səbəb olur, bu da, anlayışın mürəkkəb tərkibini açmağa maneə yaradır.

Digər qrup iqtisadçılar açıq şəkildə isə maliyyə resursları ilə pul vəsaitlərini sıx əlaqələndirirlər. Xüsusilə, prof. P.S.Nikoski və prof. M.K.Şermenev bu qrup alimlərin sırasındadır. P.S.Nikolski maliyyə resursları və pul fondlarının idarə olunması prosesinin bir sıra nəzəri aspektlərini işləyib hazırlamışdır, xüsusilə də, onların tənzimlənməsi və manevr edilməsi sahəsində böyük nəzəriyyələr irəli sürmüşdür. Lakin maliyyə resurslarının acnaq pul fondları ilə məhdudlaşdırılması fikri doğru deyildir. Prof. D.S.Molyakovun qeyd etdiyi kimi, “maliyyə resurslarının yaradılmasının və istifadə edilməsinin həm fond, həm də qeyri-fond forması xasdır”.

Kapital müəyyən dövrdə ehtiyatı, investisiya isə müəyyən anda axını göstərir. Ümumi halda desək, kapitalın həcmi verilmiş vaxt anında müəyyən etmək mümkündürsə, investisiyanı isə yalnız müəyyən bir dövr ərzində ölçmək olar. Kapitalın arzu olunan səviyyəsinin müəyyən olunması ilə investisiya axınlarının arzu olunan norması ilə bağlı qərar arasında fərqlər vardır. Müəyyən dövr üçün əsas kapitalla investisiyaların arzu olunan axınlarını tapmaq üçün əsas kapitalın həmin dövrün sonu üçün arzu olunan həcmindən həmin dövrün əvvəlində qeydə alınan həcmi çıxmaq və elə həmin dövrdə istehlak olunan əsas kapitalın həcmi ilə toplamaq lazımdır.

§1.2. Müəssisənin kapitalı və onun təsnifatı

İndi isə müəssisə kapitalının strukturunu nəzərdən keçirək. Müəssisələrdə kapitalın quruluşu aşağıdakı kimidir:

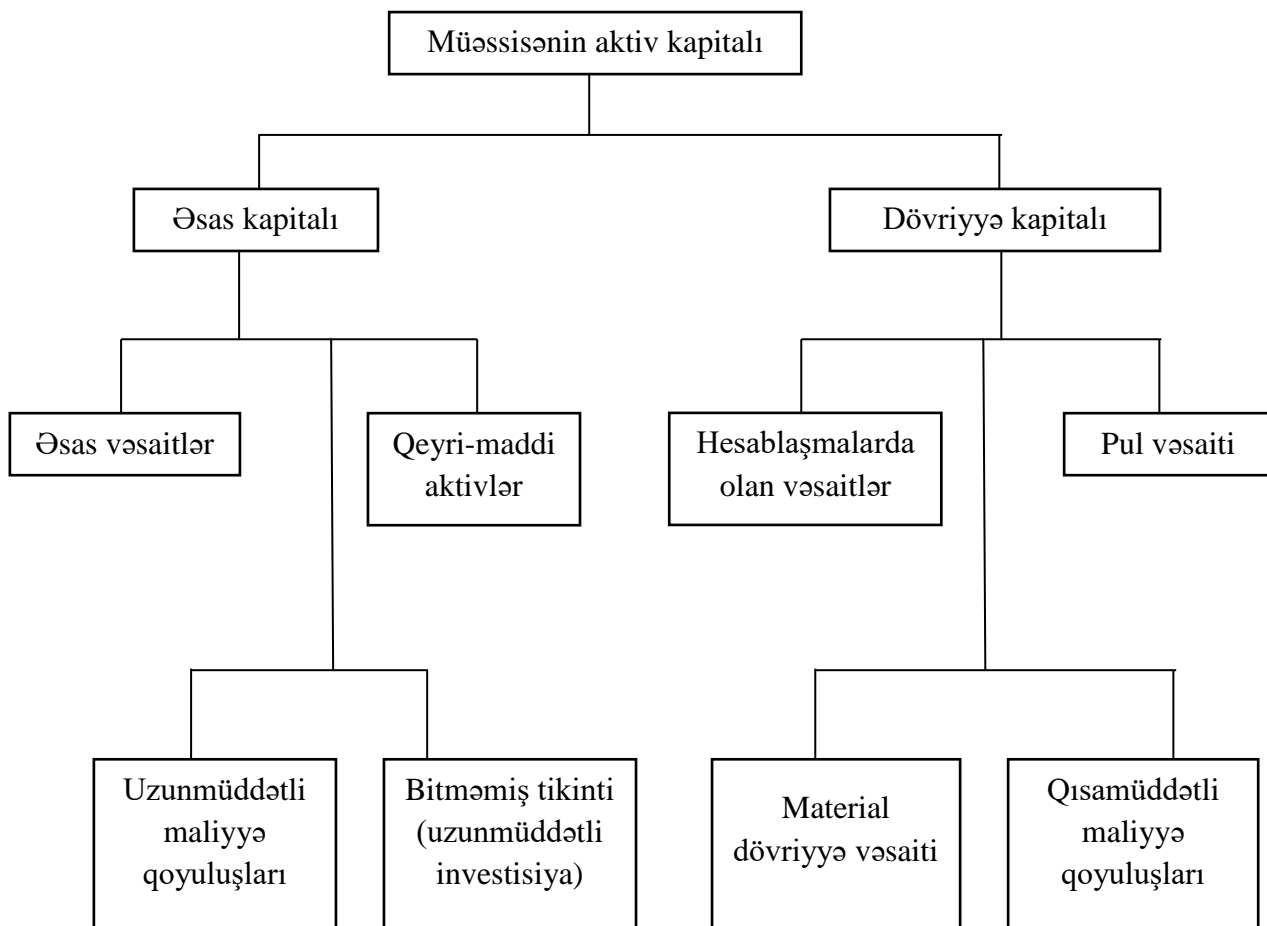
- aktiv kapital;
- passiv kapital.

Müəssisənin aktiv kapitalı onun istehsal güclərini ifadə etməklə, əsas və dövriyyə kapitalı şəklində müəssisə balansının aktivinin 2 blokunda əks etdirilir.

Müəssisənin aktiv kapitalının quruluşu Sxem 1.2.1-də əks olunmuşdur.

Sxem 1.2.1.

Müəssisənin aktiv kapitalının strukturunu

Müəssisənin passiv kapitalı onun vəsaitlərinin uzunmüddətli mənbəyini özündə əks etdirir və müəssisənin aktivləri bu mənbələr hesabına formalaşır.

Passiv kapital 2 hissədən ibarətdir:

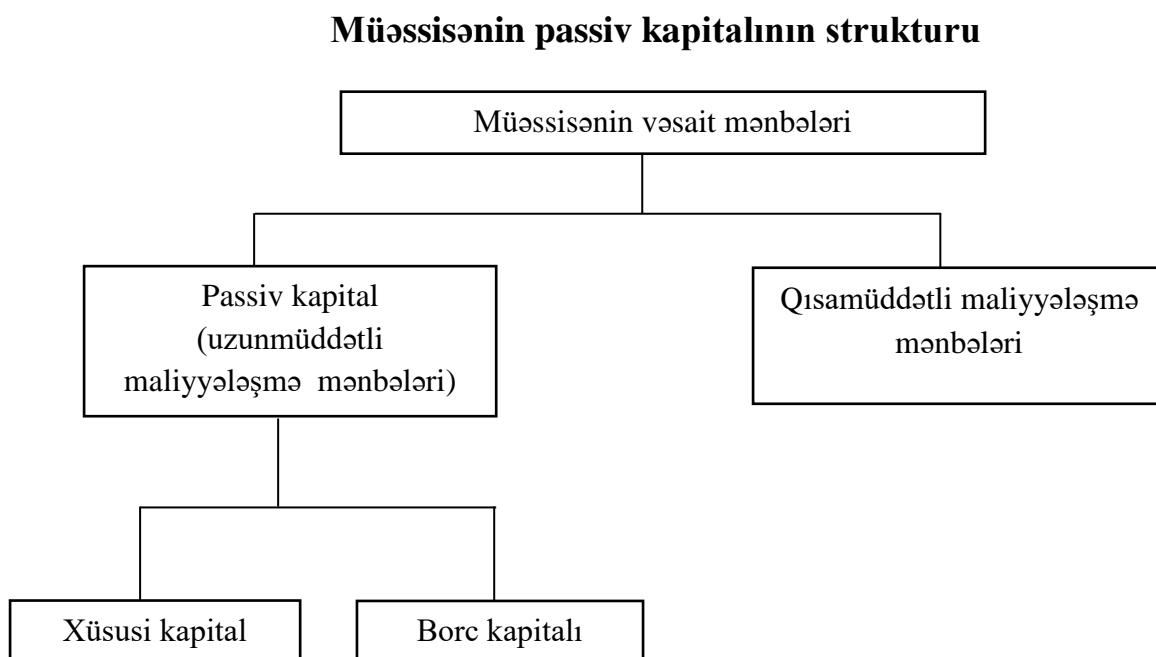
- Müəssisənin xüsusi kapitalı;
- Müəssisənin borc kapitalı.

Müəssisənin xüsusi kapitalı onun aktivlərinin dəyərinin bir hissəsini özündə birləşdirir. Həmçinin xüsusi kapital müəssisə tərəfindən üçüncü şəxsin tələbləri yerinə yetirildikdən sonra onun sərəncamında qalan ehtiyatlardır.

Müəssisənin borc kapitalı özündə üçüncü şəxsin ona uzun müddətli dövr üçün verdiyi vəsaitləri əks etdirir.

Müəssisənin əmlakının formalaşma mənbələrini özündə əks etdirən passiv kapitalın strukturu aşağıdakı kimidir:

Sxem 1.2.2.

Müəssisənin xüsusi kapitalının qiymətləndirilməsi formal xarakter daşıyır. Xüsusi kapitalın qiymətləndirilməsində əsasən üç metoddan birindən istifadə edilir. Bu metodlara bazar qiyməti, hesabat məlumatı və ya cari uçot və balans qiyməti aid edilir.

Xüsusi kapital həmçinin faktiki qiymətlə ifadə edilə bilər. Bu qiymətləndirmədən əsasən müəssisə ləğv olunduğu zaman istifadə edilir.

Borc kapitalı müəssisənin xüsusi mülkiyyətindən fərqli xüsusiyyətləri özündə birləşdirir:

- geri qaytarılmalıq;

- uzunmüddətə götürülən kreditlər verildiyi məbləğdən az olmayaraq geriyyə qaytarılmalıdır.

Müəssisənin borc kapitalı üçüncü şəxs qarşısında uzunmüddətli borclarını ifadə etməklə balansın passivində əks olunur.

Borc kapitalı əsasən uzunmüddətli kreditlərdən, istiqrazlardan və s. ibarətdir.

Uçot-analitik qiymətləndirməyə əsasən müəssisə kapitalının səviyyəsi balansın 3-cü bölməsinin yekunu ilə dördüncü bölməsinin (uzunmüddətli öhdəliklər) cəminə bərabərdir.

Material əşya baxımından isə müəssisənin kapitalı onun müxtəlif aktivləri içərisində yayılıb, yəni müəyyənləşdirmək çox çətindir ki, müəssisənin hesablaşma hesabında olan vəsait borcdur və ya xüsusi vəsaitdir. Maliyyə icarəsi istisna edilməklə balansın aktivində əks etdirilən vəsaitlər müəssisənin xüsusi vəsaitlərinə daxildir. Bu vəsaitlərin maliyyələşmə mənbələri müxtəlif olur. Müəssisənin ləğv edilməsi zamanı onun vəsaitləri qanunvericiliyə uyğun şəkildə ardıcılıqla borclu olduğu subyektlərə ödənilir.

Müəssisənin əsas vəsaitləri onun maddi texniki bazasının əsas hissəsini özündə birləşdirir. Əsas vəsaitlər özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmaqla, istehsalatda bir ildən artıq müddətə istifadə edilir, öz dəyərini aşındıqca tədricən məhsulun üzərinə keçirir və istehsal prosesində öz natural formasını dəyişmir.

Müəssisənin əsas fondları uzun müddət ərzində istehsal prosesində iştirak edir. Bu fondların yaradılması kifayət qədər böyük vəsait tələb etməklə əsasən uzunmüddətli investisiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Əsas istehsal fondları, həmçinin əvəzsiz alınma hesabına da daxil ola bilər. Əsas istehsal fondların aşınma məbləği hesab formalaşdırılması onların sadə təkrar istehsalı adlandırılır. Əsas istehsal fondlarının onların aşınma dəyərindən daha yüksək miqdarda yeniləşdirilməsi isə əsas fondların geniş təkrar istehsalıdır.

Əsas fondların yaradılmasında istifadə edilən uzunmüddətli investisiyaların əsas maliyyə mənbələrinə müəssisənin xüsusi vəsaitləri, bank kreditləri, büdcə vəsaitləri, xarici investorların vəsaiti və digər mənbələr aiddir.

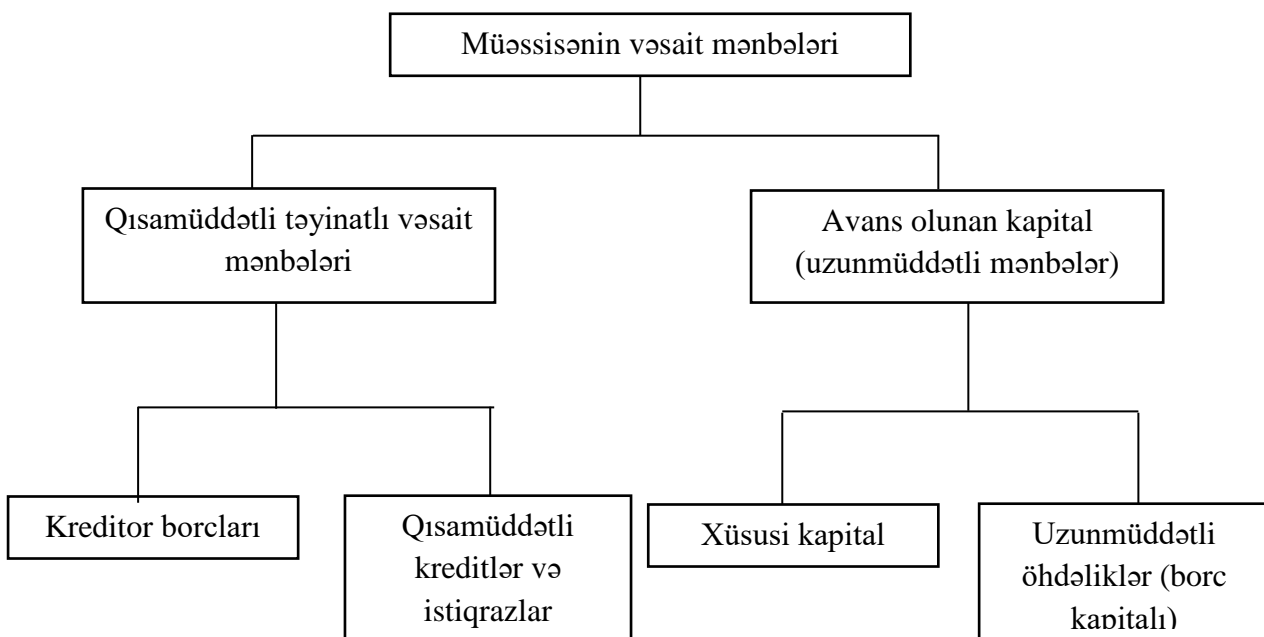

Müəssisənin əsas kapitalının maliyyə mənbələrinin seçimi əsasən onun özü tərəfindən müəyyən edilir.

Kapitalın dəyəri və səmərəli olması, xüsusi kapitalla cəlb olunmuş kapital arasında olan nisbət, müxtəlif maliyyələşmə mənbələrinin risklilik səviyyəsi, kreditorlarla investorların iqtisadi maraqlarından asılıdır və bu kimi məsələlərin həlli bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində xüsusilə əhəmiyyətlidir. Müəssisələr müxtəlif istiqamətlərdə investisiya qoyuluşları reallaşdırılır. Əsas kapital müəssisə və təşkilatlarda investisiya fəaliyyətinin ən ən vacib obyektini təşkil edir. Müəssisənin əsas kapitalı onun əsas vəsaitləri, bitməmiş uzunmüddətli investisiyaları, həmçinin sair vəsaitlərindən ibarət olur.

Sxem 1.2.3.

Müəssisənin vəsait mənbələrinin strukturu

Müəssisələr müəyyən həcmli aktivlərə malik olurlar.

Müəssisə yaradılarkən onun aktivləri nizamnamə kapitalında öz əksini tapır.

Müəssisənin aktivləri onun əmlak dəyərlilərinin cəmindən ibarət olur.

Müəssisənin aktivləri onun mənfəət əldə edə bilməsi məqsədilə müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində istifadə edilir.

Müəssisənin aktivləri (avans edilən, həmçinin investisiya olunan) onun maliyyə resursları kimi, dövriyyənin bütün mərhələlərində iştirak edir. Ancaq

müəssisənin sahib olduğu bütün maliyyə vəsaitləri kapital hesab edilmir. Müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyətinə yönəldilən maliyyə vəsaitləri kapitalla aid edilir.

Kapital xüsusi iqtisadi kateqoriya olmaqla aşağıdakı amillərə əsasında təsnifləşdirilir.

- müəssisənin aktivlərinin fəaliyyət formasına görə;
- müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti prosesində istifadə edilmə xarakterinə və dövriyyənin sürətinə əsasən;
- təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif növlərində xidmətin xarakterinə görə;
- müəssisənin aktivlərinin maliyyələşmə mənbələrinə əsasən;
- müəssisənin aktivlərinin mənsubiyyət xarakterinə görə;
- likvidlik səviyyəsinə əsasən;

Likvidlik səviyyəsinə əsasən aktivlər aşağıdakılar qruplara bölünürlər:

- tam likvid olan aktivlər;
- yüksək likvidliyə malik aktivlər;
- orta likvidlik dərəcəsinə malik aktivlər;
- zəif likvidiyə malik aktivlər;
- qeyri-likvid aktivlər;

Birinci qrupa aid edilən aktivlər hazır ödəmə vasitəsidir. Bu aktivlərə milli və xarici valyutada olan pul vəsaitləri aid edilir.

İkinci qrup aktivlər qısa müddətə pul formasına çevrilə bilən aktivlərdir. Buraya əsasən qısamüddətli maliyyə qoyuluşları debitor borcları daxildir.

Üçüncü qrupa aid olan aktivlər 1 aydan 6 aya qədər olan müddətə pul formasına çevrilə bilən aktivlərdir.

Dördüncü qrupa daxil olan aktivlər yarım il müddətinə qədər pula çevrilə bilən aktivlərdir. Buraya əsasən xammal ehtiyatları, müəssisənin əsas vəsaitləri; qeyri-material aktivləri aiddir.

Beşinci qrup aktivlərə sərbəst şəkildə reallaşdırıla bilməyən material qiymətləri daxildir (gələcək dövrün xərcləri və ümitsüz debitor borcları).

Müəssisənin aktivləri mənsubiyyət xarakteri baxımından 2 hissəyə bölünür:

1. Müəssisənin xüsusi aktivləri. Müəssisənin sərəncamında olan, həmçinin balansında öz əksini tapan aktivlərdən ibarətdir.
2. Müəssisənin icarə aktivləri. Bu aktivlər müvəqqəti xarakterlidir və müqavilə əsasında istifadə edilən aktivlərdir.

Müəssisənin aktivlərinin əlamət baxımından maliyyələşmə mənbələrinə əsasən aşağıdakılar aid edilir:

1. Ümumi aktivlər. Bunlar borc və xüsusi kapital hesabına formalaşdırılan aktivlərdir.
2. Təmiz aktivlər. Bu qrup aktivlərə müəssisənin xüsusi kapitalı əsasında formalaşdırılan aktivlər aiddir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə xidmət xarakteri baxımından aktivlər ayrılır:

- Müəssisənin əməliyyat aktivləri;
- Müəssisənin investisiya aktivləri.

Müəssisənin əməliyyat aktivlərinə əsasən onun cari fəaliyyətində istifadə etdiyi aktivləri aiddir. Buraya əsasən müəssisənin əsas istehsal fondları, qeyri material aktivləri, dövriyyə vəsaitləri daxildir.

Müəssisənin investisiya aktivlərinə onun investisiya fəaliyyətilə əlaqədar aktivləri aid edilir. İnvestisiya aktivlərinə əsasən uzunmüddətli və qısamüddətli investisiya qoyuluşları və bitməmiş kapital qoyuluşu və digərləri daxildir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti prosesində iştirak edən aktivlər iştirak xarakteri və dövriyyənin sürəti baxımından 2 qrupa ayrılır:

1. Dövriyyə (cari) aktivləri. Bu qrup aktivlər müəssisənin cari maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə xidmət edirlər. Dövriyyə aktivləri 1 istehsal prosesində bütövlükdə istehlak olunur. Onlara əsasən xammal və materiallar, bitməmiş istehsal, hazır məhsul aid edilir.
2. Müəssisənin dövriyyədən kənar aktivləri (dəzgah, maşın, bina, qurğu və sair). Bu da əmlak qiymətlilərinə aiddir. Amma bu qrup aktivlər çoxsaylı istehsal prosesində iştirak etməklə öz istehlak dəyərini tədricən itirirlər və dəyərlərini hazır məhsulların üzərinə keçirirlər.

Müəssisənin aktivləri fəaliyyət forması baxımından üç hissəyə ayrılır:

- materiallar;
- qeyri-material aktivləri;
- müəssisənin maliyyə aktivləri.

Materiallar əşya formasına malik aktivlərdir. Buraya müəssisənin əsas vəsaitləri, hazır məhsulu, xammal və materialları, bitməmiş kapital qoyuluşları, bitməmiş istehsalı aid edilir.

Müəssisənin qeyri material aktivləri. Bu qrup aktivlər əşya formasına malik deyildir. Bu aktivlər müəssisə tərəfindən uzun müddət ərzində istifadə edilir və müəssisəyə mənfəət gətirir. Bu aktivlərə əqli mülkiyyət obyektləri, müəlliflik hüququ, əmlak hüququ, məhsulun əmtəə nişanı, iştirak hüququ, torpaq hüququ, sənaye nümunələri daxildir.

Müəssisənin maliyyə aktivləri. Bu aktivlər müəssisənin müxtəlif maliyyə alətlərini özündə əks etdirir. Buraya əsasən aşağıdakılar aiddir:

- müəssisənin milli valyutada olan pul aktivləri;
- xarici valyutalarda olan pul aktivləri;
- müəssisənin debitor borcu;
- müəssisənin uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşu.

Müəssisənin kapitalı qoyuluş sahəsinə əsasən sənaye, ticarət və sair kapitala bölünür.

Kapital formalaşma mənbəyi baxımından xüsusi, səhmdar və borc kapitalına bölünür.

Dövriyyə xarakterinə baxımından müəssisənin kapitalına əsas və dövriyyə kapitalı aid edilir.

Kapital qoyuluşu. Bu iqtisadi anlayışa müəssisənin dövriyyədən kənar və dövriyyə aktivlərinə, həmçinin debitor borcları ilə pul vəsaitlərinə qoyuluşu daxildir.

Müəssisənin əsas kapitalının əsas vəsaitlərin təsnifatına uyğun olaraq müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilməsi həyata keçirilir:

- mənsubiyyət baxımından;
- sahə əlaməti baxımından;

- təyinatına görə;
- növ baxımından;
- istifadəsinə görə.

Sahə əlamətinə baxımından müəssisənin əsas kapitalının mənsubiyyəti, yəni onun sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və sair sahələrə mənsubluğu müəyyənləşdirilir.

Müəssisənin əsas vəsaitləri təyinatına görə bölünür:

- müəssisənin əsas fəaliyyətə görə əsas istehsal fondları;
- başqa sahələrə aid olan əsas istehlak fondları;
- müəssisənin qeyri istehsal əsas fondları.

Müəssisə məxsus əsas fondları növ baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- binalar;
- qurğular;
- nəqliyyat vasitələri;
- hesablama texnikaları;
- təsərrüfat daxili yollar;
- istehsal və təsərrüfat inventarı;
- iş və güc maşınları;
- ölçü və nizamlayıcı cihazlar, qurğular;
- çoxillik əkmələr;
- məhsuldar, iş və cins heyvanları;
- sair uyğun obyektlər.

Müəssisənin əsas fondları istehsalda iştirak baxımından istehsal fondlarına (maşınlar, avadanlıqlar və sair.) və qeyri-istehsal fonlarına (əsasən mədəni məişət təyinatına malik olan) bölünürlər.

Müəssisənin əsas fondları istehsal quruluşuna malik olurlar. Əsas istehsal fondları istehsal quruluşu baxımından aktiv və passiv fondlara bölünürlər.

Müəssisənin sərəncamında olan aktiv əsas fondlara əsasən maşınlar, qurğu və avadanlıqlar aiddir. Bu əsas fondlar birbaşa məhsul iş və xidmətlərin istehsalında

iştirak edir. Müəssisə üçün aktiv fondların miqdarının artması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisənin aktiv əsas fondları onun istehsal imkanlarını əks etdirir.

Müəssisənin passiv əsas fondlarına birbaşa istehsalda iştirak etməyən fondlar (binalar, inventarlar) aiddir. Bu fondlar müəssisənin aktiv əsas fondlarının fəaliyyətinə normal şəraitin yaradılmasında iştirak edirlər.

Aşağıdakı amillər müəssisənin əsas istehsal fondlarının strukturuna mühüm təsir göstərirlər:

- müəssisənin buraxdığı məhsulların xarakteri;
- müəssisənin buraxdığı məhsulun həcmi;
- avtomatlaşmanın, mexanikləşmənin səviyyəsi;
- müəssisədə xüsusiləşmənin səviyyəsi.

Cədvəl 1.2.1.

Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas fondların istifadəyə verilməsi (mln. manat)

İllər	Məbləğ
2005	4780,7
2011	10624,1
2013	11143,1
2014	9336,3
2015	9933,3

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016-cı il.

Yuxarıdakı cədvəlin məlumatları (cədvəl 1.2.1.) Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas fondların istifadəyə verilməsini göstərir. Müvafiq cədvəlin məlumatlarından görünür ki, əsas fondların istifadəyə verilməsi 2005-ci ildə 4780,7 mln. manat, 2014-cü ildə isə 9336,3 mln. manat olmuşdur. 2015-ci ildə bu göstərici 9933,3 mln. manata çatmışdır.

Əsas fondların müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində uzunmüddətli dövr ərzində iştirakı və yavaş-yavaş köhnəlməsi ilə bağlı olaraq bir neçə qiymətləndirmə üsulu vardır (ilkin dəyər, qalıq dəyəri, bərpa dəyəri).

Müəssisənin əsas fondlarının alınması, hazırlanması, həmçinin quraşdırılması ilə bağlı xərcləri fondların ilkin dəyərini əmələ gətirir.

Müəssisənin əsas fondlarının təkrar istehsalı ilə bağlı sərf edilən xərclər fondların bərpa dəyərini formalaşdırır.

Əsas fondlar tədricən köhnələrək öz dəyərlərini itirirlər.

Əsas fondunların qalıq dəyəri onların ilkin və ya bərpa dəyərlərindən köhnəlmə dəyərlərini çıxmaqla müəyyən edilir.

Müəssisənin əsas fondları istehsal prosesində istifadə edildikcə tədricən fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlirlər. Əsas fondlar fiziki köhnəlmə nəticəsində öz istehlak dəyərlərini itirirlər. Fiziki köhnəlmə tədricən baş verən prosesdir. Əsas fondların tədricən fiziki cəhətdən köhnəlmələri əsaslı təmir vasitəsilə bərpa edilir.

Müəssisənin əsas fondlarının fiziki köhnəlməsi onların faktiki xidmət müddətlərini normativ müddətlərinə bölüb yüzə vurmaqla müəyyənləşdirilir.

Yeni texnikaların tətbiq edilməsi nəticəsində müəssisənin əsas fondları mənəvi cəhətdən köhnəlir.

Cədvəl 1.2.2.

Azərbaycan Respublikasında sənaye müəssisələrinin əsas sənaye-istehsal fondlarının sıradan çıxması

(əsas sənaye və istehsal fonlarının ümumi dəyərinə nisbətə faizlə)

İllər	Sənaye müəssisələri, cəmi
2000	1,4
2005	0,4
2010	0,8
2014	2,9
2015	0,5

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016-cı il.

Yuxarıdakı cədvəlin məlumatları (cədvəl 1.2.2.) sənaye müəssisələrinin əsas sənaye-istehsal fondlarının sıradan çıxmasının əsas sənaye-istehsal fondlarının ümumi dəyərinə nisbətini göstərir. Müvafiq cədvəlin məlumatlarından görünür ki,

sənaye müəssisələrin bu nisbəti 2000-ci ildə 1,4%, 2014-cü ildə isə 2,9% (1,5% artaraq) olmuşdur. 2015-ci ildə müvafiq göstərici 0,5%-ə qədər enmişdir.

Cədvəl 1.2.3.

Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin əsas sənaye-istehsal fondlarının aşınması

(əsas sənaye-istehsal fonlarının ümumi dəyərində nisbətə, faizlə)

İllər	Sənaye müəssisələri, cəmi
2005	39,7
2008	34,3
2012	31,8
2014	30,7
2015	31,3

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016-cı il.

Yuxarıdakı cədvəlin (cədvəl 1.2.3.) məlumatları sənaye müəssisələrinin (təşkilatlarının) əsas sənaye və istehsal fondlarının aşınmasının əsas sənaye-istehsal fondlarının ümumi dəyərində nisbətini göstərir. Cədvəlin (cədvəl 2.3.4.) məlumatlarından görünür ki, sənaye müəssisələrdə bu nisbəti 2005-ci ildə 39,7%, 2014-cü ildə 30,7% (9% azalaraq) olmuşdur. 2015-ci ildə isə müvafiq göstərici 31,3%-ə qədər yüksələ bilmişdir.

Müəssisənin əsas fondlarının fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmələri sadə və geniş təkrar istehsal proseslərində investisiyalar vasitəsilə ilə bərpa edilir.

Əsas fondların alınması hazırlanması, və quraşdırılması ilə əlaqədar xərclər onların ilk dəyərini formalaşdırır.

Müasir dövrümüzdə müəssisənin fəaliyyətində investisiyaların rolu olduqca zəruridir və böyük əhəmiyyətə malikdir.

Cədvəl 1.2.4.

Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar (mln. manat)

İllər	Məbləğ, mln. manat
2000	670.1
2005	4176

2010	4276
2014	7640
2015	8500

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri (2016).

Azərbaycan iqtisadiyyatında sənaye müəssisələrinə investisiyaları yuxarıdakı cədvəlin məlumatları (Cədvəl 1.2.4.) xarakterizə edir. Göründüyü kimi 2000-ci ildən başlayaraq investisiyanın həcmi 2015-ci ilə qədər artmışdır. 2000-ci ildə sənaye müəssisələrinə investisiyaların həcmi 670.1 mln. manat olduğu halda, bu məbləğ 2015-ci ildə 8500 mln.manat təşkil etmişdir.

§1.3. Müəssisə kapitalının idarə olunması - maliyyənin idarə olunmasının tərkib hissəsidir.

İdarəetmə və yaxud idarəçilik anlayışı insanda şüurlu əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır və insan fəaliyyətinin, demək olar ki, bütün sahələrini əhatələyir. Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi, ilk əvvəl, onun idarəçilik mexanizminin səviyyəsi ilə ölçülür. Əgər, bu mexanizmlər mükəmməldirsə, demək ki, inkişaf yüksəkdir. Ümumi götürsək, "idarəetmə" dedikdə, hər hansısa bir obyektə şüurlu sürətdə təsir üsullarının məcmusu nəzərdə tutulmalıdır.

İdarəetmə - özünün bütövlüyü, quruluş vahidliyini saxlamaq şərtiylə müəssisədə son məqsədlərə nail olmaq üçün tətbiq olunan ayrı-ayrı təbiətli sistemlərin təsiretmə vasitəsi hesab edilir.

İdarəetmənin hər hansısa bir obyekt (təşkilat, firma, müəssisə) olmadan icra edilməsi mümkün deyildir. İdarəetmənin mövcud olmas müəssisənin varlığı ilə bağlıdır. Yəni, müəssisə varsa idarəetmə də vardır və ya əksinə.

Maliyyə menecmenti – müəssisədə maliyyə resurslarının idarə olunması sistemidir. Maliyyə metodlarını, siyasətini, vasitələrini, eləcə də maliyyə artımının və sabitliyinin təmin edilməsi sahəsində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq məqsədilə idarəetmə qərarlarının qəbulunu və bu qərarları praktikada həyata keçirən insanların əlaqələndirilməsini təmin edən maliyyə resurslarının idarə olunması sistemidir.

Maliyyə menecmenti müəssisədə pul dövriyyəsinin, maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və istifadəsinin idarə olunması prosesidir ki, onunla birgə müəssisələr strateji, taktiki və cari məqsədlərə daha tez nail ola bilər.

Maliyyə menecmentinin **strategiyası** deyərkən, müəyyən qaydalar və məhdudiyyətlərin toplusuyla qarşıya qoyulan hədəfə çatmaq məqsədiylə maliyyə resurslarının ümumi istifadəsi və istiqamətlənməsi yolları nəzərdə tutulur. İşlənib hazırlanan strategiya sayəsində, müəssisələr öz imkanlarını müəyyən olunmuş məqsədin əksinə olmayan bütün həll variantları üstündə cəmləşdirir. Qarşıya qoyulmuş vəzifəyə nail olandan sonra bu strategiya müəssisələrin inkişafının yeni hədəflərinə uyğun şəkildə qurulur.

Maliyyə menecmentinin **taktikası** isə konkret şəraitdə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq məqsədilə xüsusi fəndlərin və üsulların məcmusunu əks etdirir. Hər bir təsərrüfat vəziyyətində ən optimal qərarın qəbul olunması və idarəetmə metodunun düzgün seçilməsi maliyyə xidmətinin mühüm taktiki vəzifəsi hesab olunur.

Maliyyənin idarə olunması prosesi aşağıda göstərilən **məqsədlər sisteminə** söykənir:

- sabit artım templərini təmin etmək;
- müəssisənin bazar dəyərini maksimallaşdırmaq;
- mənfəəti maksimum həddə çatdırmaq;
- əmtəə və xidmətlərin satışında həcmə artımına nail olmaq;
- maliyyə sabitliyini qoruyub saxlamaq;
- rəqiblərlə mübarizədə liderlik etmək.

Müəssisələrin maliyyəsinin idarə olunması sistemi maliyyə planlaşdırılmasından, maliyyə uçotundan və təhlildən, idarəetmədə qərarların qəbul olunmasından ibarətdir.

Digər idarəetmə sistemlərinə baxmayaraq, maliyyə menecmentinə iki altsistemin bir-biriylə qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı sürətdə əlaqəsi kimi baxmaq olar:

- idarəetmə subyektı (yəni, idarə edən);
- idarəetmə obyektı (yəni, idarə olunan).

Maliyyə menecmenti həyata keçirilən zaman **idarəetmə obyektı** qismində ilk öncə maliyyə ehtiyatları, onların yaranma mənbələri və istifadə istiqamətləri, həm də müəssisənin pul daxilolmaları və ödənişlərin fasiləsiz olaraq axınını göstərən pul dövriyyəsi çıxış edir. Müəssisədə pul fondlarının hər bir xərc üzrə istiqaməti müvafiq olaraq hər hansısa bir mənbəyə uyğun gəlməlidir. Bu cür mənbələrə istehsal investisiya edilmiş və aktivlər formasını almış xüsusi kapital və passivlər daxildir.

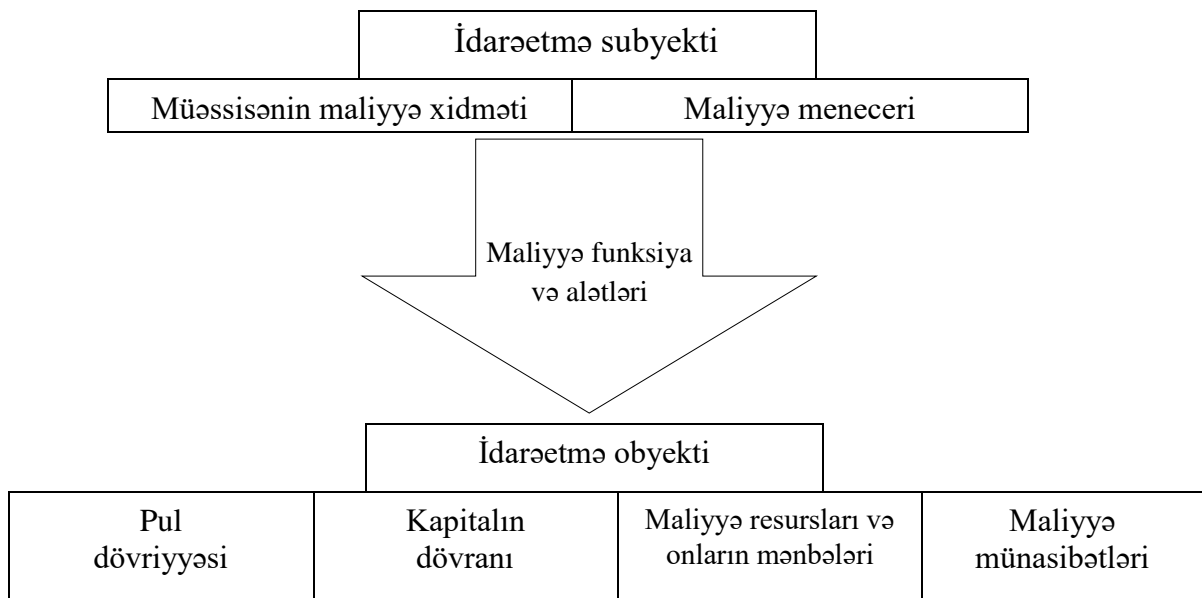
Bazar iqtisadiyyatında maliyyənin idarə olunması prosesində hər bir müəssisə maliyyə bazarlarında qiymətli kağızın investoru və emitenti, borc verən və borc alan kimi müxtəlif cür rollarda çıxış edir. Belə halda baş vermiş əlaqələrə üç qrupa bölünmüş aşağıdakı ayrı-ayrı maliyyə alətləri ilə xidmət edilir:

- kredit alətləri (istiqrax vərəqələri, zərbəçi kontraktlar, müqavilələr);
- pul vasitələri (hesablaşmada, xəzinədə və başqa hesablarda olan pullar);
- müəssisənin nizamnamə kapitalında iştirakının ayrı-ayrı üsulları (səhmləri, şərikli iştirak, paylar və sair).

İdarə olunan obyektə təsir etmək çoxsaylı üsul və metodlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu üsulların əsas qrupunu isə dövlətin mərkəzləşdirilmiş formada iqtisadiyyatın idarə olunmasına yönəldilmiş metodları təşkil edir. Bu metodlar ümumi iqtisadi xarakter daşıyır və bu metodlara vergi qoyma, amortizasiya ayırmaları, kreditləşdirmə, hesablaşma və kassa əməliyyatları, qiymətyaranma sistemləri və sığorta daxildir.

İdarəetmə subyekti müəssisədə maliyyə xidmətində cəmlənən mütəxəssislər qrupu hesab olunur. Bu xidmət müəssisədə likvidliyin və ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, daha çox mənfəətin əldə edilməsinə yönəldilən strateji və taktiki məqsədləri hazırlayır və həyata keçirir.

Sxem 1.3.1.

Son illərdə ölkəmizin ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlarının təcrübəsində maliyyənin idarə olunmasının faktoring, selenq, françayzing və incinering kimi xüsusi metodların elementləri tətbiq olunmağa başlanmışdır.

Hər bir müəssisədə maliyyə işini həyata keçirmək məqsədilə xüsusi maliyyə xidməti yaradılır. Bu xidmətin əsas məqsədi müəssisədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, onun iqtisadi cəhətdən güclənməsi və daha artıq mənfəət əldə etməsinə şərait yaratmaqdır.

Müəssisənin likvidliyini və ödəmə qabiliyyətini yüksəltmək üçün maliyyə menecmentinin müəyyən strategiyasını və taktikasını hazırlayan və həyata keçirən müəssisənin **maliyyə xidmətidir**.

Maliyyə xidmətinin işin məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir:

- müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə ehtiyatları ilə təmin olunması və qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün mövcud ehtiyatlardan maksimum dərəcədə səmərəli istifadə edilməsi;
- əsas və dövriyyə kapitalının artırılması, qorunması, və səmərəli istifadə olunması;
- maliyyə-kredit sistemi və başqa müəssisələr ilə qarşılıqlı əlaqələrinin təşkil edilməsi;
- müəssisənin banklara, büdcəyə, mal göndərənərə və öz işçilərinə olan öhdəliklər üzrə borcun vaxtında ödənişinin təmin olunması.

Maliyyənin idarə olunması təsəvvür etmək üçün onun *funksiyalarına* nəzər yetirmək lazım gəlir. Belə ki, idarəetmənin mahiyyəti əsas onun funksiyalarında meydana çıxır. Belə ki idarəetmənin subyektivi müəssisədə idarəetmənin subyektinə aşağıdakı funksiyalarla təsir edir:

- planlaşdırma;
- təşkilətmə;
- koordinasiya;
- stimullaşdırma;
- nəzarət.

Planlaşdırma funksiyası - menecment prosesinin birinci funksiyası olub, özündə müəssisənin qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq yollarını və vasitələrini birləşdirən prosesləri göstərir. Planlaşdırma prosesində ayrı-ayrı müddətləri əhatə edən planlar hazırlanır. Planlaşdırma prosesində müəssisənin üzvləri onun

məqsədinin hansı formada olması barədə qərarlar qəbul edir. Bu isə bu günün sabah üçün hazırlanması, nə tələb olunması və onu necə yerinə yetirmək lazım olduğunu müəyyən etmək deməkdir. Müəssisə, bir qayda olaraq, özünün ümumi fəaliyyətinin idarə olunması üçün vahid bir plan hazırlayır, amma menecerlər də müəssisənin konkret məqsəd və vəzifələrini həyata keçirtmək məqsədiylə müxtəlif metodlar əsasında planlar tərtib edir. Beləliklə, müəssisənin keçməli olduğu yolun dəqiq xəritəsi tərtib olunur. İdarəetmə funksiyası kimi planlaşdırmasının effektivliyi bir çox hallarda planın hazırlanmasında hansı prinsipləri əsas götürməsin asılıdır:

- planlaşdırmanın dolğunluğu – müəssisənin inkişafı üçün əhəmiyyətə malik olan bütün hadisələr və vəziyyətlər nəzərə alınmalıdır;
- planlaşdırmanın aydınlığı – planlaşdırmanın məqsədi və vəzifələri müəssisənin bütün üzvləri üçün aydın, adi tərzdə və asan tərtib edilməlidir;
- planlaşdırmanın dəqiqliyi – planlar tərtib edilərkən proqnozların dəqiqliyinə təminat verən müasir vasitələrdən, metodlardan istifadə olunmalıdır;
- planlaşdırmanın qənaətçiliyi – planlaşdırmada xərclər planlaşdırmadan alınmış qazancın həcmi ilə mütənasib nisbətdə olmalıdır;
- planlaşdırmanın fasiləsizliyi – birdəfəlik deyil, yəni fasiləsiz prosesdir.

Təşkilətmə funksiyası - istehsal proseslərinin həyata keçirilməsi istiqamətlərinin təşkil edilməsində mühüm rola malikdir. Təşkilətmə idarəetmə texnikası, idarəetmə nəzəriyyəsi və idarəetmə metodları ilə bir yerdə idarəetmə elminin mövcud bölməsindən birini özündə birləşdirir. Bu baxımdan bir çox iqtisadçılar, mütəxəssislər təşkilətmə funksiyasının böyük əhəmiyyətini nəzərdə tutaraq ona idarəetmə elminin predmeti kimi baxmışlar. Təşkilətmə deyərkən, idarəetmə orqanının təşkilatçılıq edə bilmə qabiliyyəti, təşkilətməni həyata keçirmək fəaliyyəti başa düşülməlidir. Burada işin təşkili aşağıdakı üç mərhələdən ibarətdir:

- I mərhələdə - işin bölüşdürülməsi;
- II mərhələdə - vəzifələrin qruplaşdırılması;
- III mərhələdə - işin koordinasiyasıdır.

Koordinasiya funksiyası. “Koordinasiya” sözü latın sözüür və hər hansı bir hadisənin razılaşıdırılan, müəyyən uyğunluğun yaradılması mənasında işlədir. Koordinasiya, həmçinin, müxtəlif işçilərin, kiçik qrupların, kollektivlərin, , ərazi komplekslərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Koordinasiya funksiyası bütün idarəetmə proseslərinin ən vacib tərkib hissəsidir. O, iqtisadi və sosial məqsədlərin reallaşıdırılmasına uyğun olan bütün fəaliyyətləri əhatə edir. Bu funksiya idarəetmənin təşkilində xüsusi funksiya və inteqrasiya olunmuş formaya malikdir. Koordinasiya mexanizmləri ilə əlaqəli idarəetmə ümumi istehsal–təsərrüfatçılıq proseslərinə cəlb olunan hər bir iştirakçıya görə müvafiq şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Koordinasiya funksiyası həmişə əməkdaşlıq etmək demək deyildir, amma həmişə ziddiyyətlərin həlli deməkdir. Koordinasiya prosesində hər bir şeydən əvvəl, koordinasiya edilən subyektlərin mənafeələrinin müqayisəsi, ikincisi, prioritetlərin yerləşdirilməsi, üçüncüsü, koordinasiya olunan subyektlərin istiqamətləndirilən fəaliyyəti baş vermiş olur. Koordinasiya mexanizmi aşağıdakı yollar vasitəsilə reallaşır:

- ümumi məqsədlərə nail olmağa imkan verən hərəkətlərin stimullaşıdırılması;
- koordinasiya olunan subyektlərin öz məqsədlərinə çatmağını yüngülləşdirən şəraitin yaradılması;
- fərdin ümumiyyə, hissənin tama tabe edilmə münasibətlərinin tənzimlənməsi

Koordinasiyalı idarəetmə, idarəedən və idarə edilən sistemlərin mürəkkəbliyindən, strukturundan, iqtisadi-inzibati mexanizminin xarakterindən, stimullaşdırıcı və tənzimləyici təsirlərin nisbətindən, mikro və makro siyasətin səviyyəsindən çox asılıdır. Koordinasiya idarəetmə prosesinin bir tərkib hissəsidir, eyni zamanda da idarəetmənin təşkilinin inteqrasiya edilən formasıdır.

İdarəetmədə **stimullaşdırma** funksiyası idarəetmə orqanları özü tərəfindən işçilərin işgüzar aktivliyin, onların maddi və mənəvi tələbatının təmin olunması ilə əlaqələndirilməsidir. Hazırkı dövrdə maddi həvəsləndirməyə bir növ obyektiv

zəruriyyət kimi çıxış yanaşılır. İşçilərin fəaliyyətinin stimullaşdırılması isə onların ictimai, şəxsi və kollektiv maraqlarının təmin edilməsi vasitəsilə ilə həyata keçirilir.

Nəzarətmə funksiyası. İdarəetmədə nəzarətmə funksiyası idarəçilik fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsindən biridir. Nəzarətmə idarəolunan sistemlərin fəaliyyətinin nizama salınması baxımından böyük əhəmiyyətə kəsb edir. Nəzarətmə özündə müəssisənin qarşıya qoyduğu məqsədlərə çatmasını təmin edən hadisəni əks etdirir. Nəzarətmənin özünün də aşağıdakı vəzifələri vardır:

- ümumdövlət qaydalarından kənarlaşan hallarının istiqamətinin müəyyən olunması;
- hər hansı bir dövrə görə nəzarət edilən obyektlərin real vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, onun aşkara çıxarılması;
- həmin o kənarlaşma hallarının səbəblərinin aşkar edilməsi;
- lazım gəldikdə də əlavə informasiya materiallarının yığılması;
- bu verilənlər əsasında yoxlanılan müəssisənin fəaliyyətinin nizama salınması üçün təsiredici tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Müəssisədə **kapitalın idarə olunması maliyyə mexanizmləri sistemi** vasitəsilə həyata keçirilir.

Maliyyə mexanizmi – müəssisədə maliyyə münasibətlərinin idarə olunması üsullarının məcmusudur.

Maliyyə mexanizmi özünə dövlətin maliyyə münasibətlərin formalarını, mərkəzləşdirilmiş, qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının formalaşması və onların istifadəsi qaydalarını, maliyyənin idarə olunması formalarını, maliyyə planlaşdırması metodlarını və maliyyə qanunvericiliyini daxil edir.

Müəssisədə xüsusi və borc kapitalının idarə olunması kapitalın idarə olunmasının əsas tərkib hissəsi olunur.

Müəssisələrdə maliyyə xidmətinin fəaliyyət sferasının ən mühüm istiqamətlərinə **maliyyə planlaşdırılması, operativ idarəetmə və nəzarət-təhlil işi** daxildir.

Müəssisədə maliyyə fəaliyyətinin təşkilində maliyyə planlaşdırılması mühüm yer tutmaqdadır. Maliyyə planlaşdırılması zamanı müəssisələr öz maliyyə

vəziyyətini ətraflı şəkildə qiymətləndirə bilirlər. Maliyyə ehtiyatlarının artırılması yollarını müəyyən edir və onlardan effektiv istifadə olunmasını istiqamətlərini seçirlər.

Maliyyənin idarə olunmasını ilkin mərhələsini təşkil edən planlaşdırma statistik və mühasibat hesabatlarındakı məlumatların qiymətləndirilməsi əsasında həyata keçirilir.

Maliyyə xidməti planlaşdırma sahəsində aşağıdakı məsələlərin həllini təmin edə bilir:

- xüsusi dövriyyə kapitalına dair tələbatın müəyyənləşdirilməsi;
- lazım olan hesablamaların əlavə edilməsiylə maliyyə-kredit layihələrinin işlənilib hazırlanması;
- təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin aşkar edilməsi;
- biznes-planın işlənməsində və onun icrasında yaxında iştirak edilməsi;
- kapital qoyuluşlarına dair planının işlənilib hazırlanması;
- məhsul satışı planlarının hazırlanmasında birbaşa iştirak və illərə, rüblərə görə balans mənfəətinin proqnoz edilən məbləğinin, həmçinin də rentabellik göstəricilərinin müəyyən olunması;
- banka təqdim etmək məqsədilə kassa planının işlənilib hazırlanması.

Operativ idarəetmə sahəsində maliyyə xidməti bir sıra məsələləri həll edir. Bu məsələlər içərisində ən önəmliləri aşağıdakılardır:

- istehsalat üzrə xərclərin maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi;
- müəyyən edilən vaxtlarda büdcəyə və büdcədən kənar fondlara olan borcun, bank ssudalarına görə faizlərin, alınan əmtəə-material qiymətliləri, xidmətlər və işlər üçün mal göndərənlərin hesablarının ödənilməsinin təmin edilməsi, işçilərin əmək haqqlarının vaxtında ödənilməsi və başqa kassa əməliyyatlarının aparılması;
- müqavilə şərtlərinə müvafiq olaraq kreditlərin sənədləşdirilməsi;
- vəsaitlərin daxil olması və maliyyə planının başqa göstəricilərinin icraasına dair arayışların işlənilib hazırlanması;
- məhsulun satışı, satışdan əldə olunan mənfəət və digər maliyyə göstəriciləri haqqında gündəlik operativ uçotun aparılması.

Müəssisələrdə nəzarət-təhlil işinə də xüsusi diqqət ayrılmalıdır, çünki onun səmərəli qurulması müəssisənin maliyyə nəticələrinə çox təsir edir. Maliyyə xidmətləri kassa, kredit, maliyyə, rentabellik və mənfəət planlarının icrasına və eləcə də, xüsusi və borc kapitalının aidiyyəti üzrə istifadəsinə daim nəzarət edir. Nəzarət-təhlil işinin aparılmasında maliyyə xidmətinə mühasibatlıq bölməsi çox böyük kömək göstərərək, smaların tərtib olunmasının düzgünlüyü, kapital xərclərinin ödənilməsi hesabatı yoxlanılır, bütün növ hesabatlar qiymətləndirilir, maliyyə və plan nizamnaməsinə riayət olunması prosesinə nəzarət olunur.

Maliyyənin idarə olunmasında yuxarıda qeyd olunan funksiyalar bir-birindən təcrid olunmuş formada deyil, bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda çıxış edir. Bu funksiyalar maliyyə planlarının tərtib edilməsi prosesində, yəni maliyyənin planlaşdırma mərhələsində aşkar edilmiş ehtiyatların tamlığı və vəsaitlərin istifadəsinin effektivliyinə nəzarəti həyata keçirir.

Maliyyənin idarə olunması sistemində əsas diqqəti iqtisadi artımın təmin edilməsinə, maliyyə-kreditin təsiri metodlarının inkişafı etdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə yönəltmək lazımdır. Maliyyənin idarə olunmasında maliyyə metodlarının təsiri pul vəsaiti fondunun formalaşdırılması və istifadəsi, həm də maliyyə resurslarının istifadə olunmasının səmərəliliyinə nəzarət prosesində özünü göstərir. Maliyyə aləti özündə maliyyə üsulunun idarəedici təsirinin konkret metodunu əks etdirir.

Müasir dövrdə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin möhkəmliyi yalnız istehsal, sosial inkişaf və işçilərin maddi vəziyyətini təyin edən amil deyil, həmçinin də həyat qabiliyyətinin əsas şərtidir. Geniş təkrar istehsala uyğun olaraq müəssisənin vaxtında vəsaitlərlə təmin edilməsi üçün operativ maliyyə planı və ya ödəmə təqvimini tərtib olunur. Operativ maliyyə planı sonrakı aydan əvvəl tərtib olunur. Operativ maliyyə planı illik, rüblük maliyyə planlarına və digər plan sənədlərinə əsaslanır. Operativ planda xüsusi və borc vəsaitinin dövriyyəsi (müəssisəyə daxil olması və xərclənməsi) əks olunur. "Maliyyə planı" cədvəlinin uyğun göstəriciləri konkretləşdirilir.

Cədvəl 1.3.1.

Müəssisələrin ödəmə təqvimi
(*min manat*)

Göstəricilər	Mart			
	Plan	Fak	Kənarlaşma	
			Min.manat	%
1	2	3	4	5
1. Ayın əvvəlinə pul vəsaitinin həcmi	120	120	-	-
2. Vəsaitin daxil olması (gəlirlər)	840	840	-	-
- satışdan gəlir	510	510	-	-
- debitor borcunun daxil olması	65	65	-	-
- avanslar	15	15	-	-
- əmlakın satışından gəlir (əsas fondların və ehtiyatların satışı)	37	37	-	-
- Satışdankənar gəlirlər	83	83	-	-
- kreditör borclarının artması hesabına daxil olmalar	51	51	-	-
- kreditlər	75	75	-	-
- veksellərin emissiyası	-	-	-	-
- sair pul daxilolmaları	-	-	-	-
Cami vəsaitin daxil olması	900	900	-	-
3. Vəsaitin xərclənməsi				
- satıcıların hesablarının ödənilməsi	110	110	-	-
- kreditör borclarının silinməsi	55	55	-	-
- əməyin ödənilməsi	210	210	-	-
- kommərşiya xərcləri	45	45	-	-
- idarəetmə xərcləri	55	55	-	-
- vergi və ayırmalar	104	104	-	-
- avanslar	12	12	-	-
- investisiyalar	110	110	-	-
- faiz və dividendlərin ödənilməsi	25	25	-	-
- sair pul xərcləri	-	-	-	-
- vəsaitin xərclənməsi – cəmi	630	630	-	-

Operativ maliyyə planının yerinə yetirilməsi zamanı aşağıdakılar müəyyən olunur:

- Məhsul satışı, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsindən pul vəsaitlərinin müəssisəyə daxil olması;
- Mənfəət və gəlir planının yerinə yetirilməsi;

- Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi;
- Maliyyə vəziyyətinə və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsinə təsir edən digər göstəricilər müəyyən olunur.

İdarəetmə siyasətinin tərkib hissəis olaraq, operativ maliyyə planının vasitəsilə müəssisədə ödəmə qabiliyyəti və buna müvafiq olaraq büdcə, sığorta orqanları, istehsal fəaliyyətinin fasiləsizliyi, sosial sığorta və pensiya fondu, digər müəssisə və təşkilatlara qarşı öhdəliklər təmin olunur.

Pul vəsaitlərinin müəssisələrin kassa və hesabına daxil olması, həm də qarşıdakı xərclər və ödənişlər nəzərdə tutulur. O, nəzərdə tutulmuş pul daxilolmaları və xərclər arasında uyğunluğu müəyyənləşdirməyə, hər bir konkret tarix üçün ödəmə qabiliyyətinin təminatına şərait yaradır. Əmək haqqına vəsaitlərin verilməsinin operativ planlaşdırılmasında əmələ gəlmiş dəyişiklik nəzərdə tutulmaqla keçən ilin müvafiq ayında məlumatlara əsasən qarşıda duran ödənişlərin məbləği nəzərdə tutulur. Bundan başqa, büdcədən kənar fondlara ödənişlər müəyyən olunan məbləğdə planlaşdırılır.

Xidmətlərə və materiallara görə malgöndərən və podratçılara ödənilmiş vəsaitlər müqaviləyə müvafiq olaraq planlaşdırılır. Dövlət büdcəsinə ödəmələr, verginin faktiki məbləği, uzun və qısamüddətli kreditlərin ödənilməsi forması müqavilə öhdəliklərinə əsasən planlaşdırılmalıdır. Məhsulların satışından pul gəlirləri bağlanmış müqaviləyə və məhsulların satış qrafikinə müvafiq olaraq planlaşdırılır.

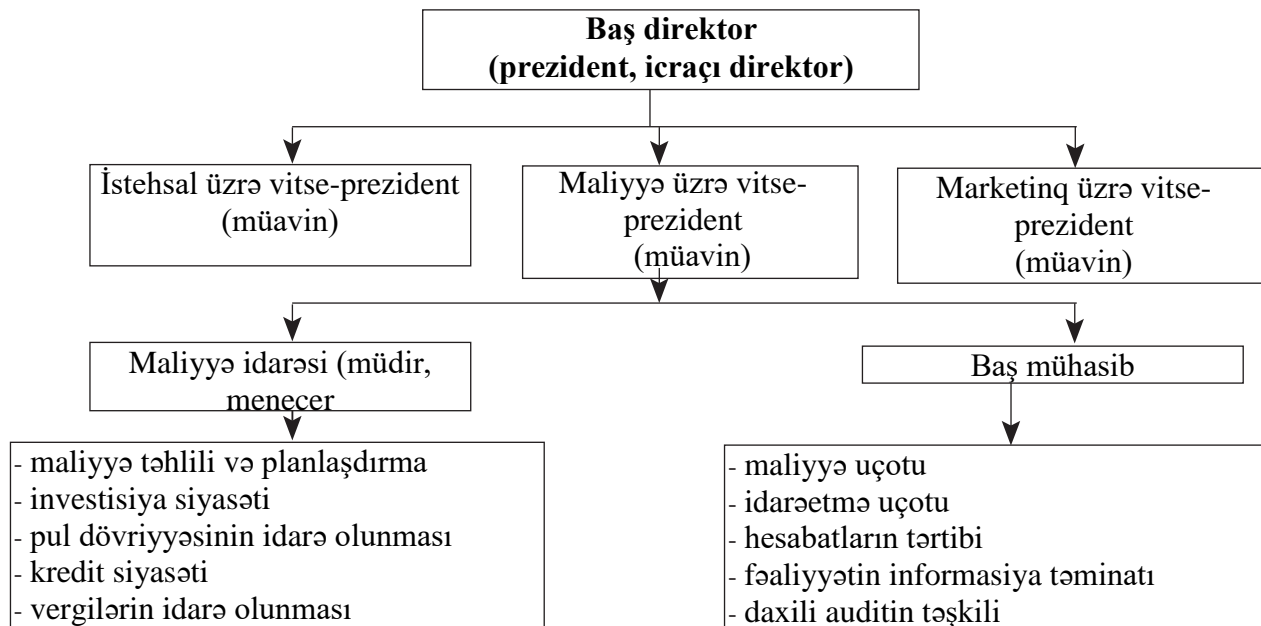
Maliyyə planının düzgün yerinə yetirilməsinin vacib şərti – onun göstəricilərinə dəqiqliklə nəzarət olunmasıdır. Qənaətbəxş sayılmayan maliyyə göstəriciləri istehsal planının düzgün yerinə yetirilmədiyini və yaxud hesablaşma və kredit xidmətində bir sıra nöqsanların olduğu mənasına gəlir.

Vəsaitlərin qənaətlə və düzgün istifadə olunmasına, gəlirlərin və rüsumların daxil olmasına ciddi nəzarət edilməlidir. Məhsulların istehsalı və onun satışına, vəsaitlərin qənaətlə istifadə olunmasına və mənfəət planının düzgün yerinə yetirilməsinə, bank kreditlərinin vaxt vaxtında alınmasına, onların təyin edilən müddətdə qaytarılmasına, podratçılarla və malgöndərənlərlə, fəhlə və qulluqçularla hesablaşmaların vaxtı-vaxtında aparılmasının təmin olunmasına, vəsaitlərin kapital

qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinə keçməsi və onlardan istifadə olunmasına, xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcud vəziyyətinə, əmtəə-material qiymətlərinin, maşın və avadanlıqların artıq və ya lazım olmayan ehtiyatlarının yaradılmasına yol verilməməsinə, istehsal fondlarından daha səmərəli istifadə olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Daha çox diqqət mənfəət planının yerinə yetirilməsinə yetirilməlidir. Bu zaman nəzərdə tutmaq lazımdır ki, mənfəət hesablanan zaman aylıq hesabatda satılmış məhsulların faktiki maya dəyəri yox, plan göstəriciləri nəzərə alınır, buna görə də il ərzində məhsulun istehsalına çəkilmiş xərclər təhlil olunması və məhsulun istehsal planının yerinə yetirilməsinə xüsusi nəzarət edilməlidir.

Sxem 1.3.2.

Yuxarıdakı sxemdə müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsinin təşkilati strukturu göstərilmişdir:

Maliyyənin idarə olunmasını maliyyə menecerinin vəzifəsi və fəaliyyət sferası kimi anlamaq olar. Maliyyə meneceri müəssisələrin ümumi quruluşunda əhəmiyyətli rola malikdir.

Əgər, əvvəllər *maliyyə menecerinin* rolu sadəcə olaraq ən əlverişli şəraitdə müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyətini maliyyə vəsaiti ilə təmin etmək formasında başa düşülürdüsə, hazırkı dövrdə bu rol çox əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki,

müəssisələri pul vəsaitləri ilə effektiv şəkildə təmin etməklə yanaşı, həm də müəssisələr daxilində maliyyə resurslarından səmərəli istifadənin müəyyənləşdirilməsi vəzifəsi maliyyə menecerlərinin üzərinə düşür. Maliyyə menecerinin əsas vəzifəsi kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- əlverişli şərtlərlə müəssisələrin maliyyə resursları ilə təmin edilməsi;
- alınmış maliyyə resurslarından səmərəli istifadənin təşkil edilməsi.

Maliyyə meneceri müəssisədə büdcə planının tərtibi, müəssisənin qiymət siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, müəssisələrin kapitallaşmış dəyərinin artırılması, investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi, məhsulun satış bazarının öyrənilməsinə uyğun olan vəzifələri yerinə yetirməkdədir.

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi metodları əhəmiyyətli dərəcədə bir-birindən fərqlənir. Bəzi şirkətlərə görə borc maliyyələşdirilməsinin yüksək məbləği məqsədəuyğundur, halbuki digərləri üçün borc maliyyələşdirməsi praktiki olaraq yox dərəcəsindədir. Belə halda həmin müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin ayrı-ayrı növlərini əlaqələndirməklə ən optimal variantın seçilməsi vacibdir.

Aktivlərin cəlb olunmasından və biznesin inkişafı üçün lazım olan maliyyələşdirmə həyata keçirilməsindən sonra onların effektiv idarə olunma zəruriyyəti yaranır. Müxtəlif növdə aktivlər maliyyə menecerlərindən müxtəlif formalı məsuliyyət tələb edir. Belə ki, maliyyə meneceri dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması məsələsinə daha ciddi şəkildə yanaşmalıdır. Çünki əsas vəsaitlərin idarə olunmasına görə məsuliyyətin əksər hissəsini istehsal bölməsinin rəhbərləri daşıyırlar.

Maliyyə menecementinin mühüm aspektindən biri də aktivlərin lazımı səviyyəsinin və strukturunun təmin olunması, biznesin maliyyələşdirilməsi üsullarının və mənbələrinin tapılması ilə bağlıdır. Maliyyə menecerinin sərəncamında lazımı qədər maliyyələşdirmə mənbələrinin geniş üsulları vardır.

Maliyyə menecerlərin maliyyə savadlılığının yüksək olması onun müəssisə üçün verə biləcəyi xeyirə işarədir. Maliyyə menecerlərinin peşəkarlığı müəssisənin gələcək fəaliyyətində iqtisadi nəticələrin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

FƏSİL II. – MÜƏSSISƏ KAPİTALININ VƏ ONUN MALİYYƏLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİNİN İDARƏOLUNMASI.

§2.1. Müəssisənin xüsusi kapitalının idarə olunması

Müəssisələrdə kapitalın maliyyələşmə mənbələrinə xüsusi kapital, ehtiyatlar, uzunmüddətli borc və qısamüddətli öhdəliklər daxil edilir.

Hər bir təsərrüfat subyektinin xüsusi vəsaitləri onun başlıca maliyyələşdirmə mənbəyi hesab olunur.

Müəssisənin xüsusi kapitalına aşağıdakılar daxil edilir:

- nizamnamə kapitalı;
- əlavə kapital;
- ehtiyat kapitalı;
- bölüşdürülməyən mənfəət;
- sair fondlar.

Hal-hazırda müəssisələrin təsis sənədlərində göstərilən həcmi xüsusi kapitalın o hissəsinin xarakterinə əsasən “nizamnamə kapitalı”, “nizamnamə fondu”, “pay fondu” anlayışlarından istifadə olunur.

Nizamnamə kapitalı – müəssisə yaradılan anda onun fəaliyyətini təmin etmək məqsədiylə təsisçilik sənədlərində nəzərdə tutulmuş həcmdə qoyulan əmlakın pul ifadəsində məcmusu deməkdir.

“Nizamnamə kapitalı” kateqoriyasının məzmunu müəssisələrin təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq aşağıdakı kimi dəyişir:

- dövlər müəssisələri üçün – müəssisələrin özünümaliyyələşdirmə şəraitində fəaliyyət göstərməsi zamanı dövlətin ona ayırdığı əmlakın dəyər ifadəsi;
- məhdud məsuliyyətli müəssisələr üçün – mülkiyyətçilərin paylarının məbləği;
- səhmdar cəmiyyətləri üçün – birgə fəaliyyəti təşkil etmək məqsədilə iştirakçılar tərəfindən verilmiş əmlakın dəyəri;

- icarə müəssisələri üçün – müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini təşkil etmək məqsədilə mülkiyyətçi tərəfindən müəssisə üçün ayrılmış əmlakın dəyər qiyməti;

Müəssisə yaradılan anda onun nizamnamə kapitalına (fonduna) qoyulan pul vəsaiti maddi və qeyri-maddi aktivlər formasında ola bilər. Aktivlər pay şəklində nizamnamə kapitalına verildikdə, onun üzərində əmlak hüququ müəssisəyə keçmiş olur, başqa sözlə desək, həmin payı verən investorlar onlar üzərində əmlak hüququnu itirirlər. Müəssisə ləğv edildikdə və yaxud iştirakçı cəmiyyətin tərkibindən çıxdıqda, o, müəssisədə qalan qalıq əmlakın yalnız onun payına düşən hissəsinə iddia irəli sürə bilər, əvvəl qoyduğu vəsaitləri isə həmin formada, yəni tam şəkildə tələb edə bilməz. Nizamnamə kapitalı hüquqi baxımdan müəssisənin investorlar qarşısındakı öhdəliklərinin həddini əks etdirir.

Nizamnamə kapitalının həcmi və yaxud məbləği müəssisə dövlət qeydiyyatına alınan zaman elan olunur. Onun həcmnin artırılması və ya azaldılması yalnız qanunveriricilikdə müəyyən olunmuş və təsis sənədlərində qeyd olunmuş qaydalarla həyata keçirilir.

Nizamnamə kapitalı – səhmdar cəmiyyətlərin nizamnaməsində qeyd olunmuş ilkin qoyuluş kapitalıdır. O, səhmlərin satışı zamanı əldə olunan vəsaitdən, təsisçilərin şəxsi pullarından, dövlət kapitalından olan vəsaitlər hesabına yaradılır. Nizamnamə kapitalına ödəmələr yalnız pul vəsaitləri formasında deyil, həm də əmlak şəklində, tikinti, torpaq, eləcə də intellektual mülkiyyət obyektləri formasında (məsələn, patent, lisenziya, layihə) edilə bilər. Nizamnamə kapitalı anlayışı haqqında iki yanaşma mövcuddur: yuridik və maliyyə. Buna uyğun olaraq da səhmdar cəmiyyətinin kapitalı iki baş sənəddə əks olunur: səhmdar cəmiyyətin nizamnaməsində (hüquqi sənəddə) və mühasibat balansında, yəni maliyyə sənədində.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin qəbul edilməsindən irəli gələn bəzi məsələlərin həll edilməsi haqqında" 224 nömrəli, 23 dekabr 2000-ci il tarixli Qərarı ilə səhmdar cəmiyyətin nizamnamə

kapitalının minimum həddi - qapalı səhmdar cəmiyyəti üçün 2000 AZN, açıq səhmdar cəmiyyəti üçün 4000 AZN məbləğində müəyyən edilmişdir.¹

Nizamnamə kapitalı səhmdarların aldığı cəmiyyətin səhmlərinin nominal dəyərinə bərabərdir.

Səhm – müəyyən məbləğdə haqqın səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalına ödənilməsi faktını təsdiqləyən, səhmdarların yığıncağında iştirak etmək və dividend şəklində müəyyən pay əldə etmək hüququ verən qiymətli kağızdır.

Səhmlər:

- kateqoriyasına görə: (adi) və imtiyazlı;
- aidiyyətinə görə: adlı və təqdim edən;
- güzəştlərin mövcudluğuna görə: güzəştli və ümumi əsasla yayılan səhmlərə bölünür.

Adi səhmlər səhmdarların yığıncağında məsələləri həll edən vaxt bir səs hüququnu verir və imtiyazlı səhmlər üzrə dividendləri ödədikdən, ehtiyatları tımamaladıqdan sonra qalan xalis mənfəətin bölüşdürülməsində iştirak edir. Sadə səhmin sahibləri isə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən və hesabat ilinin nəticələrinə uyğun olaraq dividendlərin ödənilməsi ilə bağlı səhmdarların yığıncağında nəzərdə tutulan xalis mənfəət məbləği haqqında qərarlardan asılı olaraq səhmlərə görə gəlirlər əldə edir.

İmtiyazlı səhmlər sahibinə təminatlı gəlir almaq hüququ verir. Buna görə də, dividendlər onların nominal dəyərinin müəyyən faizi miqdarından az olmamaq şərtiylə ödənilir. Bu cür səhmlər təyin olunmuş nizamnamə kapitalının 10 faizindən çox olmayan dəyərlə buraxılır. Bu cür səhmlərin sahiblərinin səhmdar cəmiyyətin yığıncaqlarında səs vermək hüququ olmur.

Səhmdar cəmiyyətlər səhmlərin ümumi yığıncağında alınan qərarlara uyğun olaraq özünün nizamnamə kapitalını artırma və ya azalda bilər. Nizamnamə kapitalını artırmaq üçün əlavə səhmlər buraxmaq, istiqrazları səhmlərə dəyişmək, əvvəllər buraxılmış səhmlərin nominal dəyərini artırmaq yolu ilə nail olmaq olar. Səhmlərin dəyəri tam olaraq dənildikdən sonra nizamnamə kapitalının həcmi artırmaq olar.

---

¹ <http://www.economy.gov.az>

Səhmdar cəmiyyətlərdə yol verilən zərərləri örtmək məqsədiylə kapitalın artırılması yolverilməzdir.

Hal-hazırda qüvvədə olan qanunvericilikdə xüsusi bir hal nəzərə alınmamışdırsa, nizamnamə kapitalının artırılması, onun üsul və miqdarı, əlavə buraxılmış səhmlərin miqdarı və onun nominal dəyəri, əlavə səhmlərin buraxılma və bitmə tarixləri, əlavə səhmin buraxılmasında səhmdarların hüquqları barədə məsələləri səhmdarların ümumi yığıncaqlarında həll edilir.

Səhmdar cəmiyyətdə nizamnamə kapitalının həcmi onun fəaliyyətini təmin edən həcmdə müəyyən edilməlidir.

Nizamnamə fondu – dövlət tərəfindən dövlət müəssisələrinə ayrılmış əsas və dövriyyə vəsaitlərinin məcmusudur.

Pay fondu – istehsal kooperativləri üzvlərinin pay ödənişlərinin məcmuudur. Hansı ki, bu pay ödənişləri hesabına sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilmiş olur.

Xüsusi kapitalın digər elementi olan əlavə kapital dövlətin qərarına əsasən əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinin aparılması zamanı əmlakın dəyərinin artmasını göstərir. Belə ki, əlavə kapital hesabat ilində balans itkilərinin ödənilməsində, nizamnamə kapitalının artırılmasında istifadə oluna bilər, həm də müəssisələrin təsisçiləri arasında bölüşdürülə və başqa məqsədlər üçün istifadə oluna bilər.

Nizamnamə kapitalından fərqli olaraq *əlavə kapital* paylara bölünmür. Səhmdarların bütün ümumi mülkiyyətini əlavə kapital xarakterizə edir.

Əlavə kapital aşağıda göstərilən tərkibdən ibarət formalaşır:

- emisiya gəliri hesabına - bu gəlir səhmlərin nominal dəyərdən yuxarı qiymətlə satıldıqdan sonra səhmin əlavə emissiyası hesabına yaranır;
- yenidən qiymətləndirmə halında əmlakın dəyərinin artması hesabına;
- əvəzsiz alınmış əmlak hesabına;
- təsisçilər tərəfindən təşkilatın nizamnamə kapitalına əmanətlərin köçürülməsi zaman yaranan kurs fərqləri hesabına.

Əlavə kapitalın vəsaitləri aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilir:

- nizamnamə kapitalının artırılmasına;

- işin nəticələrində il ərzində ziyanlar aşkar olunarsa, həmin zərərlərin silinməsinə;
- təsisçilərin arasında bölüşdürülməsinə.

Əlavə kapital müəssisənin xüsusi vəsaiti kimi, bir qayda olaraq, əsas vəsait və digər material qiymətlilərin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində yaranır. Əlavə kapitalın istehlak məqsədilə istifadəsi hüquq-normativ sənədlərlə qadağan olunur.

Səhmdar cəmiyyətlərdə ehtiyat kapitalının yaradılması məcburi hesab olunur. Bu vəsaitlər başqa imkan olmadığı təqdirdə ümumi balans itkilərinin örtülməsi üçün istifadə edilir. Xalis mənfəətdən ehtiyat kapitalına məcburi ayırmaların miqdarı qüvvədə olan qanunvericiliyə və cəmiyyətin nizamnaməsinə görə təyin olunur.

Müəssisə və təşkilatlarda xalis mənfəətin bölüşdürülməsi zaman ehtiyat kapitalı təşkil olunur. Ehtiyat fondunun həcmi nizamnamə kapitalının həcmnin 15%-i səviyyəsində təşkil olunur. Ehtiyat fondunun (risk fondunun) formalaşması, istifadəsi qaydası və bu fonda hər il mənfəətdən ayırmaların konkret həcmi müəssisələrin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir. Ancaq bu ayırmaların həcmi hər il üçün müəssisənin xalis mənfəətinin 5 faizindən az olmamalıdır. Beləcə, maliyyə ehtiyatı fondunun tamamlanması və formalaşması nizamnamədə göstərilən səviyyəyə çatanadək hər il bu ayırmalar hesabına baş verir. Ehtiyat fondu əvvəlcədən təyin edilə bilinməyən zərərlər üçün istifadə olunur.

Müəssisə və təşkilatlarda gələcək xərclərin və ödəmələrin ehtiyatları istehsal və tədavülün gələcək xərclərinə bərabər nisbətdə daxil edilir.

Mühasibat uçotu və hesabatın aparılması ilə bağlı əsasnamədə aşağıdakı istiqamətlərdə ehtiyatlar təşkil olunur:

- işçilərin məzuniyyət haqları;
- mükafatlandırma üçün (gələcəkdə);
- sair xərclər.

Müəssisələrdə yığım fondunun təşkili mənbələrini amortizasiya ayırmaları, mənfəət, sıradan çıxmış əsas fondların satışından əldə olunan gəlirlər və s. təşkil edir.

Bu fondun hesabına aşağıdakı xərclər maliyyələşdirilir:

- əsas fondlara investisiyalar;

- dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanması;
- yeni texnikanın tətbiqi;
- sair xərclər.

Bundan başqa müəssisələrdə məqsədli maliyyələşmə və daxilolmalar fondu formalaşdırılır. Bu fonda aşağıdakı istiqamətlərdən vəsaitlər daxil edilir:

- elmi-tədqiqat işlərindən;
- geoloji-kəşfiyyat işlərindən.

Məqsədli maliyyələşmə və daxil olmalar aşağıdakı çənbələri hesabına formalaşır::

- mərkəzi büdcədən daxilolmalar;
- yerli büdcədən daxilolmalar;
- başqa təşkilatlardan daxilolmalar;
- xüsusi təyinatlı fondların vəsaiti;
- valideynlərin vəsaiti..

Məqsədli maliyyələşmə və daxil olmalar müəyyən olunmuş smeta əsasında xərclənilir. Bu vəsaitlərin öz təyinatı istiqamətində xərclənməməsi qadağandır.

Bundan başqa xüsusi kapitalın son mənbəyi bölüşdürülməyən mənfəətdən təşkil olunur. Bu mənfəət hesabat və ya keçmiş ilin mənfəəti ola bilər.

Bölüşdürülməyən mənfəət – bazar iqtisadiyyatında yeni bir göstərici hesab olunur. Bu göstərici xüsusi vəsaitlər hesabına müəssisələrdə iqtisadi artımı xarakterizə edir.

Bölüşdürülməyən mənfəət səhmdarlar arasında dividendlər formasında bölüşdürülməmiş və başqa məqsədlər üçün xərclənməmiş xalis mənfəətdən bir hissədir. Ümumi olaraq, bölüşdürülməyən mənfəət müəssisənin əmlakının yığılmasına və ya azca pul vəsaiti şəklində, yəni istənilən vaxt yeni dövriyyəyə hazır şəkildə toplanıla bilən dövrüyyə vəsaitinin tamamlanmasıdır. Bölüşdürülməyən mənfəət daxili yığımlar hesabına xüsusi kapitalın artması kimi ildən-ilə çoxala bilər. Bu mənada bölüşdürülməyən mənfəət ehtiyat kapitalına yaxındır, sahibkar tərəfindən könüllü sürətdə onlara məxsus xalis mənfəətin bölüşdürülməməsi nəticəsində yığılan vəsaitdir. İnkişaf edən səhmdar cəmiyyətlərdə bölüşdürülməyən mənfəət onun xüsusi

kapitalının quruluşunda aparıcı yer tutur. Bəzən onun məbləği nizamnamə kapitalından bir neçə dəfə artıq olur.

Bölüşdürülməyən mənfəət aşağıdakı iki hissəni xarakterizə edir:

- mənfəətin birinci hissəsi yığılan mənfəətin səviyyəsini göstərir;
- ikinci hissə isə sərbəst mənfəəti xarakterizə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələrin sərəncamında qalan mənfəət tam həcmdə əsas kapitalla daxil edilə bilməz.

Ona görə ki, bölüşdürülməyən mənfəət hesabına təşkil olunmuş fondlar xüsusi kapitalla daxil edilir. Bu cür kapital təmiz növdə müəssisənin kapitalı deyildir. Çünki müəssisələr bu vəsaitləri kollektivin sosial ehtiyaclarını təmin etmək üçün də istifadə edirlər.

Cədvəl 2.1.1.

Azərbaycan iqtisadiyyatı və onun ayrı-ayrı sahələrində mənfəətin dinamikası göstəriciləri (mln manat)

Mənfəət	2000	2005	2010	2014	2015
Cəmi	539,9	2133,1	19112,1	23210	16713.8
O cümlədən:					
Sənaye	337,6	1183,4	12452,4	21169	14508.9
Kənd təsərrüfatı	0,5	7,0	32,4	23,3	23.0
Nəqliyyat	72,4	401,2	191,1	128,4	186.8
Rabitə	-	180,1	308,8	443.9	364.3
Tikinti	29,6	127,9	220	488,2	786.7
Ticarət	2,4	140,9	248,5	219,6	202.9

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016.

Yuxarıda verilmiş cədvəl məlumatları Azərbaycanın iqtisadiyyatı və onun ayrı-ayrı sahələrində mənfəətin həcmi və dinamikasını xarakterizə edir. Belə ki, iqtisadiyyatda ildən-ilə mənfəətin məbləği artmış, yəni 2000-ci ildəki 539,9 milyon

manat 2015-ci ildə 16713.8 milyon manata qədər yüksəlmişdir ki, bunu da yalnız qənaətbəxş hesab etmək olar.

Beləliklə, müəssisələrdə bölüşdürülməyən mənfəət hesabına aşağıdakı iki fond təşkil edilir:

- yığım fondu;
- istehlak fondu.

Müəssisədə analitik uçot və mühasibat hesabatında mənfəətin sərbəst təyinatına uyğun olaraq yığım və istehlak fondları ayrı-ayrı göstərilir.

Yığım fondu əsasən tikinti, aktivlərin alınması, yeni əmlakın alınması və s. üçün istifadə edilir.

Ancaq *istehlak fondu* isə yardımlar, mükafatlar, həvəsləndirmələr və s. məqsədlərə istifadə olunur.

Müəssisələrin sərəncamında qalan mənfəətin yığım və istehlaka müəyyən nisbətdə bölüşdürülməsi zamanı müəssisələrin əsas istehlak fondlarının vəziyyəti və buraxılmış məhsulun rəqabətqabiliyyəti əsas götürülməlidir.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə və təşkilatlarda təsərrüfatın inkişaf etməsi üçün stimullaşdırıcı şərait yaradan xalis mənfəətin mövcud olması sahibkarlıq fəaliyyətinin gələcəkdə möhkəmləndirilməsi və inkişafı üçün vacibdir.

§2.2. Müəssisədə borc kapitalının cəlb edilməsinin forma və metodları.

Müəssisələr öz fəaliyyətlərində xüsusi kapitalla yanaşı, borc kapitalından da geniş istifadə edirlər.

Maliyyə resurslarının maliyyələşmə mənbələri, məlum olduğu kimi, xüsusi kapital və borc vəsaitlərdən ibarət olur. Professor A.N.Qavrilovanın fikrincə, xüsusi kapitalla amortizasiya ayırmaları, nizamnamə kapitalı, müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəət və azad olunan resurslar daxildir. Borc vəsaitlərin tərkibinə isə qiymətli kağızlar (səhmlər, istiqraz vərəqələri, bank kreditlər, və lizinq aiddir.

Müəssislərin effektiv maliyyə fəaliyyəti üçün borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Borc kapitaldan istifadə müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin həcmi genişləndirir, müxtəlif məqsədli maliyyə fondlarının formalaşmasını sürətləndirir, xüsusi kapitaldan effektiv istifadəni təmin edir, son nəticədə də müəssisələrin bazar dəyərini artırır.

Baxmayaraq ki, istənilən biznes fəaliyyətinin təşkil edilməsi üçün xüsusi kapital əsas rola malikdir, lakin iqtisadiyyatda bəzi sahələrin müəssisələrində, o cümlədən ticarət firmalarında istifadə olunmuş borc vəsaitinin məbləği xüsusi kapitalın məbləğini bir xeyli üstələyir. Buna görə də, borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinin və onlardan daha effektiv istifadənin idarə edilməsi maliyyə menecmentinin müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin yüksək son nəticələrinin əldə olunmasına yönəldilən mühüm funksiyalarından biridir.

Müəssisələrin borc vəsaitlərinin cəlb olunması mənbələri və formaları müxtəlifdir. Professor V.V. Kovalev müəssisələrin cəlb etdiyi borc vəsaitlərini əsas əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirməyi təklif etmişdir:

- cəlb etmə məqsədlərinə görə;
- cəlb etmə mənbələrinə görə;
- cəlb etmə formasına görə;
- cəlb etmə dövrünə görə;
- təminatmə formasına görə.

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə borc kapitaldan istifadə olunması iqtisadi cəhətdən faydalıdır, belə ki, bu mənbəyə görə hesablanan haqq orta hesabla səhmdar kapitalı üçün nəzərdə tutulan haqdan bir neçə dəfə azdır. Bundan başqa borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi sahibkara və menecerə şərait yaradır ki, nəzarətində olan maliyyə resurslarının ümumi həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmış olsun, yəni müəssisənin investisiya imkanlarını genişləndirsin. Borc kapitalın əsas növləri uzunmüddətli kreditlər və istiqraz vəərəqələrindən ibarətdir.

Borc kapitalı kredit müddətindən asılı olaraq aşağıdakılara bölünür:

- qısamüddətli;
- uzunmüddətli.

Müəssisələrin qısamüddətli passivə borc vəsaitləri (bir il daxilində silinən borclar), müəssisənin satıcılara kreditor borcları və s. aiddir.

Uzunmüddətli passivlər də özlüyündə bank kreditləri və başqa uzunmüddətli passivlərə bölünür.

Borc maliyyələşməsi onun mahiyyətini aydınlaşdıran aşağıdakı başlıca prinsiplərinə əsaslanır:

- qaytarmalılıq;
- təcililik;
- ödəməlilik.

Qaytarılmalılıq prinsipi borc götürənin alınmış vəsaitlərin (borcun əsas məbləği) müəyyən olunmuş müddətdə tam şəkildə ödənilməsinin vacibliyini əks etdirir.

Təcililik prinsipi borc vəsaitlərin verilmə dövrünü xarakterizə edir, o dövr ki, başa çatan zaman kreditora mütləq qaytarılmalıdır.

Ödənilməlilik prinsipi borc götürənin razılaşdırılmış vaxt ərzində kreditorun vermiş olduğu vəsaitdən istifadəyə uyğun olaraq faizlə ödəmək vəzifəsini ifadə edir.

Müəssisələrdə xüsusi kapital və borc kapitalı arasında müəyyən bir nisbət gözlənilməlidir. Bu cür nisbət ayrı-ayrı müəssisələr üçün fərdidir. Əgər hər hansısa bir müəssisənin kapitalında xüsusi kapitaldan istifadənin xüsusi çəkisi böyük olarsa, demək ki, müəssisə maliyyə sərbəstliyinə malikdir.

Son dövrlərdə müəssisələrin istifadə etdikləri həm qısa, həm də uzunmüddətli kreditlərin həcmi ildən-ilə artmaqdadır.

Kreditlər borc maliyyələşməsinin ən geniş yayılmış və klassik formasıdır. Kreditlərin alınması prosesi aşağıdakı göstərilmiş ardıcıl mərhələlərə uyğun olaraq həyata keçirilir:

Birinci mərhələdə kredit resurslarına tələb və borc parametrləri müəyyən olunur.

İkinci mərhələdə müəssisə üçün uyğun olan bank seçilir və potensial kreditorlar ilə əvvəlcədən məsləhətləşmələr aparılır.

Üçüncü mərhələdə tərəfdaş bankın seçilmə prosesi başa çatdıqdan və kreditin alınma şərtləri razılaşdırıldıqdan dərhal sonra müəssisə banka hüquqi sənədləri - texniki iqtisadi əsaslandırma, mühasibat uçotu, biznes-planı və digər sənədləri təqdim edir. Göndərilmiş sənədlərin tərkibi kreditin göstərilmiş parametrlərindən və bankın irəli sürmüş olduğu tələblərdən asılıdır.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasından bank əməliyyatlarını həyata keçirtmək üçün lisenziya alan kommertiya bankları və digər kredit təşkilatları, eləcə də Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən fiziki və hüquqi şəxslərə kreditlər verilir.

Bank kreditlərinin alınması prosesi digər borc maliyyə resurslarının cəlb edilməsi üsullarına nisbətə daha çətin hesab olunur. Kommertiya bankları və kredit təşkilatları tərəfindən verilən qısamüddətli kreditlər müəssisələrn likvidliyini və ödəməqabiliyyətini qoruyub saxlamaq, eləcə də cari əməliyyatları maliyyələşdirmək məqsədilə istifadə olunur.

Uzunmüddətli kreditlər isə yenidənqurma, əsaslı tikinti və digər kapital qoyuluşlarına müvafiq xərclərin maliyyələşdirməsi üçün sərf edilir.

Ümumiyyətcə, son dövrlərdə müəssisələrin kreditlərdən daha çox istifadə etdiyini görürük. Əksər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da son dövrlərdə kreditlərdən geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr xüsusi vəsaitlərinə deyil daha çox cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə istiqamətlənməlidirlər.

Aşağıda Azərbaycan iqtisadiyyatına kredit qoyuluşu əks etdirən cədvəl 2.2.1-də verilmişdir.

Cədvəl 2.2.1.

Azərbaycan iqtisadiyyatına kredit qoyuluşu (mln manat)

Mənfəət	2000	2005	2010	2014	2015
Cəmi	466,4	1441	9163,4	18542,6	21730,4
O cümlədən:					
Qısamüddətli	334,4	913,3	2567,1	3931,1	5297,3
Yekuna görə faizlə	72	63,4	28	21,2	24.4
Uzunmüddətli kredit	130,0	527,7	6596,3	14611,3	16433.1
Yekuna görə faizlə	28	36,6	72	78.8	75.6

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016.

Yuxarıdakı cədvəl Azərbaycan iqtisadiyyatına qısamüddətli və uzunmüddətli kredit qoyuluşları həcmnin 2000-ci illə müqayisədə 2015-ci illdə artdığını xarakterizə edir. Belə ki, 2000-ci ildə qısamüddətli kreditin xüsusi çəkisi ümumi kredit qoyuluşunda 72%, 2015-ci ildə isə 24,4% olmuşdur. Lakin 2000-ci ildə uzunmüddətli kreditlər isə ümumi kredit qoyuluşunda 28%, 2015-ci ildə isə 75,6% təşkil etmişdir.

Kreditləşmə iki metod üzrə həyata keçirilir.

Birinci metod. Bu metodun mənası ondan ibarətdir ki, bu metodda kreditin verilməsi hər dəfə üçün fərdi qaydada həll olunur. Kredit müəyyən məqsədli tələbatın ödənilməsi üçün verilir. Bu metod kreditin konkret müddətə verilməsi zamanı tətbiq olunur. Bu cür kreditə təcili kredit deyilir.

İkinci metodun mahiyyəti isə fərqlidir. Belə ki, bank krediti borc götürənə kreditləşmə limitinə uyğun verir, yəni müəssisə üçün yeni bir kredit xətti açır. Açılan kredit xətti də hər hansı bir hesablaşma sənədini ödəmək imkanı yaradır. Kredit xətti müəssisələr üçün bir ilə açılır. Kredit xəttinin fəaliyyətdə olduğu müddətdə müəssisə istədiyi vaxt əlavə bir sənədləşmə aparılmadan bankdan kreditlər ala bilər.

Kredit müqaviləsi aşağıdakı göstərilmiş bölmələrdən ibarətdir:

- ümumi əsasnamə;
- borclunun hüquqi və məsuliyyəti;
- bankın hüquqi və məsuliyyəti;
- mübahisələrin həll edilməsi qaydası;
- müqavilənin fəaliyyət müddəti;
- tərəflərin hüquqi ünvanları.

Müəssisələr qısamüddətli kreditlərin müxtəlif formalı növlərindən istifadə edə bilirlər. Bu kreditlərin aşağıdakı kimi növləri var:

- əmək haqqının ödənilməsi üçün kredit;
- mövsümü işlər üçün kredit;
- veksed kreditləri.
- təminat üçün kredit;
- qiymətli kağızları üçün kredit.

Cədvəl 2.2.2.

Azərbaycanda nüəssisə və təşkilatların bank ssudaları üzrə vaxtı keçmiş borcları (mln. manat)

İllər	Bank ssudaları
2000	100,1
2005	68,2
2010	492,9
2014	976,3
2015	1508.5

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016.

Yuxarıda verilmiş cədvəl məlumatları müəssisə və təşkilatlarda bank ssudaları üzrə vaxtı keçmiş borcların ümumi həcmi xarakterizə edir. Cədvəl məlumatlarından məlum olduğu kimi müəssisələrin 2000-ci ildə kreditlər üzrə vaxtı keçmiş borcları 100,1 mln. manat olduğu halda, bu məbləğ 2015-ci ildə 1508.5 milyon manata qədər qalxmışdır ki, bu cür vəziyyət də qənaətbəxş hesab olunmur.

Dünya təcrübəsində digər borc maliyyələşməsinin məşhur formalarından biri də istiqraz vərəqələrinin buraxılışıdır. Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə görə səhmdar cəmiyyətlərinin istiqraz vərəqələri buraxmaq hüququ vardır. İstiqraz vərəqələri nominal dəyərə malik olur. Buraxılan bütün istiqraz vərəqələrinin nominal dəyəri həmin səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalından artıq ola bilməz. Həmçinin də istiqraz vərəqələrinin buraxılışına yalnız səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı tamlıqla ödənildikdən sonra icazə verilmiş olur. İstiqraz vərəqələrinin bank krediti və veksellər ilə müqayisədə bir sıra üstünlükləri vardır. Məsələn, istiqraz vərəqələrini buraxılarkən girov qoymaq tələbi irəli sürülmür, onlar illik 7-15 faiz dərəcəsinə uyğun vəsait cəlb etməyə şərait yaradır. Lakin istiqraz vərəqələrin buraxılışı və fond birjasında yerləşdirilməsi ilə əlaqəli təşkilati hazırlıq işlərinə çoxlu vaxt sərf edilir.

Sahibkarlıq subyektlərinin fasiləsiz sürətdə yeni texnika və texnologiya ilə silahlandırılması və istehsalın genişləndirilməsi borc kapitalının cəlb olunmasının yeni formalarının yaranmasına gətirib çıxartmışdır ki, onlardan biri də lizinqdir. Lizinq - istehlakçının sifarişinə müvafiq əmlakın satın alınması ilə onu istehlakçıya müəyyən müddət üçün icarəyə vermək məqsədi ilə həyata keçirilən xidmətin bir növüdür. Dünyanın bir çox ölkələrində lizinqi iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu üsullarından biri kimi qiymətləndirirlər. Belə ki, statistik məlumatlara əsasən dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində təxminən iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun 25-30 faizi lizinqin payına düşür. Yeni növ məhsulların təqribən 80 faizə qədər lizinq vasitəsi ilə alınmış avadanlıqlarda istehsal olunmaqdadır.

Lizinq ilə maliyyələşmə üsulu kiçik və orta biznesin inkişafı üçün çox faydalıdır. Çünki, banklar və kredit təşkilatları kiçik sahibkarlıq subyektlərində xüsusi kapitalın olmaması ilə əlaqədar onlar üçün kredit vayırmaqdan çox vaxt imtina edirlər. Həmçinin də, kreditə görə faiz dərəcəsi çox yüksək olur, kredit isə qısa müddətə və az bir məbləğdə verilir. Alınan kreditlər müəssisələrin fəaliyyətini genişləndirmək və yüksək keyfiyyətdə əmtələrin (iş və xidmətlər) istehsalı üçün kifayət etmir. Məlumdur ki, lizinq maliyyələşməsi əmlakın girov qoyulması ilə əlaqəli bank riskindən azad edilmişdir. Lizinq maliyyələşməsinin digər üstün

cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, lizinq üçün haqqı lizinq yolu ilə alınan avadanlıqda istehsal olunmuş məhsulun satışından əldə olunan gəlirdən hissə-hissə ödənilir. Lizinq xidmətinin istifadəsi kiçik müəssisələrə imkan verir ki, onun nizamnamə kapitalı az olsada belə, istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini genişləndirə bilsin, xüsusi investisiya cəlb edə bilsin, sahibkarlığı aktivləşdirmək yolu ilə dövlət büdcəsinə daha çox vergi ödəmiş olsun.

Müəssisələrdə xüsusi və borc vəsaitlərindən başqa, cəlb olunmuş vəsaitlər də mövcuddur.

Cəlb olunmuş vəsaitlər – kreditor borcudur. Bu vəsaitlər daima müəssisənin dövriyyəsində mövcud olur.

Müəssisənin kreditor borcu debitor borcundan az olmalıdır, bunu əksinə olarsa, bu çox vaxt müəssisənin ləğv edilməsi ilə nəticələnir.

Kreditor borcunun idarə olunması – müəssisədə maliyyə menecerinin funksiyalarından biridir. Maliyyə meneceri vaxtı keçmiş kreditor borcunun müəssisədə yaranmasına imkan verməməlidir.

Borc vəsaitlərdən istifadənin iqtisadi effektivliyi alınan mənfəətin həcmi ilə təyin edilir. Mənfəətin savadlı, effektiv idarə olunması mənfəətin formalaşmasında əsas mexanizmlərini bilməyi, onun təhlil edilməsi və planlaşdırılmasında müasir metodlarından istifadəni olunmasını nəzərdə tutur. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində əsas mexanizmlərindən biri kimi maliyyə leveridjini qeyd edə bilərik. Maliyyə leveridji müəssisədə borc vəsaitlərindən istifadə edilməsini xarakterizə edir, hansı ki, xüsusi kapitalın rentabellik əmsalında dəyişilmələrə təsir edir. Maliyyə leveridji müəssisədə istifadə olunan kapitalın tərkibində borc vəsaitlərindən istifadənin payının artması ilə bağlı xüsusi kapitaldan əlavə mənfəət əldə etməyə imkan verən obyektiv amili ifadə edir. Müəssisədə borc vəsaitlərin payının dəyişilməsi ilə xüsusi kapitaldan alınmış əlavə mənfəətin səviyyəsini göstərən göstəricini maliyyə leveridjinin effekti adlandırırlar.

Müəssisələrin istifadə etdiyi kapitalın ümumi həcmində borc vəsaitlərin payı nə qədər çox olarsa, xüsusi kapitaldan alınacaq mənfəətin səviyyəsi bir o qədər çox olar. Aktivlərin rentabellik əmsalı və borc kapitalından istifadəyə olunmasına görə faiz

səviyyəsi nisbətininin maliyyə leveridjin effektinin asılılığına ayrıca diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, aktivlərin ümumi rentabellik əmsalı kreditlərə görə faiz səviyyəsindən yuxarıdırsa, onda maliyyə leveridjinin effekti müsbət olacaq. Bu əmsallar bərabər olduqda isə maliyyə leveridjinin effekti sifira bərabər olacaq. Kreditlərə görə faiz səviyyəsi müəssisədə aktivlərin ümumi rentabellik əmsalından böyük olduğu halda maliyyə leveridjinin effekti mənfi alınacaq.

§2.3. Müəssisədə kapitalın maliyyələşmə mənbələrinin idarə olunması.

Bazar iqtisadi münasibətlərinin inkişaf etdiyi şəraitdə fəaliyyət göstərən bütün müəssisələr maliyyələşdirmə mənbələrinin təkmilləşdirilməsindən ötrü müvafiq planlaşdırmalarmalar aparır. Müvafiq mənbələrin cəlb olunması müəyyən dərəcədə xərclərlə bağlıdır: banklara aldıkları ssudalar üçün faizlər, səhmdarlara dividendlər və s. ödənilməlidir. Müəyyən həcmdə maliyyə resurslarından istifadə olunmasına görə ödəniləsi vəsaitin ümumi məbləğə olan faizlə ifadəsi kapitalın qiyməti adlanır. Uzunmüddətə istifadə edilən vəsaitin uzunmüddətli, cari aktivlərinin qısamüddətli mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi səmərəli hesab edilir. Qeyd edilən qanunauyğunluğa görə cəlb olunmuş vəsaitin ümumi həcmi optimallaşdırılır.

İki anlayışı fərqləndirməliyik:

1. Konkret müəssisənin kapitalının qiyməti;
2. Kapital bazarında bütövlükdə subyekt olaraq tanınan müəssisənin qiyməti.

Birinci qeyd etdiyimiz mövcud şəraitdə müəssisənin (təşkilatın) sahibkarlar və investorlar qarşısında onların xidmətlərinə nisbi illik xərcləri kəmiyyətcə göstərir.

İkincisi isə müxtəlif göstəricilərlə xarakterizə oluna bilər. Belə ki, hər iki anlayış miqdarca bir-birilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Əgər müəssisə kapitalın qiyməti ilə müqayisədə daha az gəlirli investisiya layihəsində iştirak etdiyi halda layihə yekunlaşdıqda kapitalın qiyməti aşağı düşə bilər. Ona görə də kapitalın qiyməti investisiya xarakterli qərarların həm nəzəri və həm praktiki hallında başlıca elementdir.

Müəssisə (təşkilat) səviyyəsindəki bazar iqtisadiyyatının əsasında maliyyələşmənin beş elementli sistemi durur:

- özünümaliyyələşdirmə;
- bank kreditləşməsi;
- bazar kapitalı mexanizmləri ilə birbaşa maliyyələşdirmə;
- təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı maliyyələşməsi;
- büdcə maliyyələşdirilməsi.

Özünümaliyyəlaşdirmə müəssisənin geniş təkrar istehsal ilə əlaqədar olan xərclərinin maliyyələşdirilməsidir. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təşkilatın mülkiyyətçilərinin daima aşağıdakılar arasında seçim etmək imkanları vardır:

- ❖ hesabat ilində əldə olunan gəlirin istifadə olunma və ya başqa layihələrə yatırım edilməsi məqsədilə tam götürülməsi;
- ❖ gəlirin müvafiq təşkilatın fəaliyyətinə yenidən sərmayə edilməsi (əldə olunmuş gəlirin bu cür yatırılması onlar üçün daha sərfəlidir);
- ❖ ilk iki variantın kombinə olunması;
- ❖ əldə olunan gəlirin dividendlər və təkrar sərmayə olaraq iki yerə bölünməsi.

Sonuncu variant daha geniş yayılmışdır. Çünki cari və sonraya saxlanılan istifadənin arasında kompromis əldə olunmasına və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həcmnin artırılmasına şərait yaradır.

Özünümaliyyəlaşdirmə həmçinin əlavə vəsait mənbələlərinin yığılmasının daha əyani metodudur. Amma uzunmüddətli perspektiv üçün çətin proqnozlaşdırılındır və həmçinin həcmcə məhduddur. Məhz buna görə də biznesin strateji inkişaf etdirilməsi maliyyələşmənin əlavə mənbələrinin cəlb edilməsini nəzərdə tutur.

Bütün müəssisələr özünümaliyyələşmə ilə kifayətlənmir. Belə ki borclanma şəraitində yaşamaq o halda mümkündür ki, bu borc vəsaiti əsaslandırılmış olsun. Məhz bunun üçün müəssisə (təşkilat) digər mənbələrdən əlavə vəsait cəlb edilməsinə çalışır. Bunlardan da daha əhəmiyyətli kapital bazarıdır.

Vəsaitlərin toplanmasının kapital bazarında iki əsas variantı var:

1. işgüzar maliyyələşməsi
2. borc maliyyələşməsi.

Borc maliyyələşməsi zamanı müəssisə (təşkilat) bazara özünəməxsus səhmləri ilə çıxır. Yəni ki, səhmlərin əlavə satışından ya artıq mövcud mülkiyyətçilərə əlavə yatırım etməklə, ya da mülkiyyətçilərin sayının artması ilə vəsait əldə edir. Birinci halda bazarda sürətli şəkildə qiymətli kağızlar (istiqrazlar) satır. Bunlar isə öz sahiblərinə istiqrazların təşkili vaxtı qoyulmuş şərtlərə uyğun şəkildə kapitalın qaytarılmasına, uzunmüddətli cari gəlir əldə etməyə şərait yaradır.

Nəzəri olaraq baxsaq, kapital bazarı bir maliyyələşmə mənbəyi olaraq məhdud deyildir. Potensial sərmayəçilərin mükafatlandırılması uzunmüddətli plan üçün cəlbedicidirsə, sərmayə tələbatını geniş həcmlərdə qane etmək olar. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, bazarların fəaliyyəti, müvafiq bazarların iştirakçılarına qoyulan tələblər bazarın özü və dövlət orqanları tərəfindən nizamlanır. Burada dövlətin əsas rolu sənaye və həmçinin maliyyə kapitalının konsentrasiyasına maneçilik yaradan antiinhisar qanunvericiliyindədir.

İlk iki üsulun çatışmazlıqları ilə müqayisə etsək (kiçik və orta biznesin bir çox təşkilatları üçün realizasiya və əlverişsizlik çətinlikləri, cəlb edilən vəsaitlərin məhdudluğu) **bank kreditləşməsi** daha cəlbedici görünür. Kreditin alınması borc alanın istehsal həcminə “prinsip olaraq” bağlı deyil. Səhmlərin bazarda kotirovkasından sabit gəlirin əldə edilməsi ilə cəlb edilən kapitalın ölçüsü nəzəri cəhətdən istənilən böyüklükdə ola bilər (alınma və tərtibat qısa müddət ərzində mümkündür). Əsas problem bank işçisini əlverişli şərtlər ilə kredit verməyə inandırmaqdan ibarətdir.

Büdcə maliyyələşməsi müxtəlif səviyyəli büdcələrdən vəsait alınmasını ehtiva edən maliyyələşmənin daha yaxşı metodudur. Maliyyələşmənin bu formasının cəlbediciliyi mənbənin praktik olaraq pulsuz olmasıdır.

Büdcədən maliyyələşdirmə və müvafiq fondlardan məqsədli maliyyələşdirmə vəsaitləri qaytarılmamaq şərti ilə verilir. Bu vəsaitlər müəssisələrdə yeni əmlakların yaradılmasında məqsədli xarakter daşıyır. Belə vəsaitlərə xüsusi vəsaitə bərabər hesab olunan maliyyələşdirmənin xarici vəsait mənbəyi olaraq baxılır.

Cədvəl 2.3.1.

Dövlət büdcəsindən “sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” bölməsinə yönəldilən xərclər barədə məlumat, mln.manat

№	Sahələrin adı	2014	2015	2016
		İcra olunan	proqnoz	Layihə
1	Sənaye	2	2	2
2	Tikinti	6259.5	6932.8	3558.1
3	Faydalı qazıntılar	17	16,9	20,8
	Cəmi:	6278.5	6951.6	3578.9

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il üçün Dövlət büdcəsi haqqında Qanunu.

Yuxarıdakı cədvəldəki (Cədvəl 2.3.1.) məlumatlardan göründüyü kimi, 2016-cı il üçün nəzərdə tutulan “sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” bölməsindən 3558,1 mln.manatı tikintiyə, faydalı qazıntılara isə 20,8 mln.manatı proqnozlaşdırılmışdır.

Yuxarıda göstərilən xərclər üçün nəzərdə tutulan investisiya ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, vəsaiti daha zəruri sahələrə yönəltməklə səmərəli istifadə edilməsi dövlət investisiya siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir.

Müəssisənin buraxdığı istiqrazlar və bank ssudaları borc kapitalının əsas elementləridir. İkincinin qiyməti mənfəətdən vergini hesaba almaq yolu ilə müəyyənləşdirilir. Məsələ bundadır ki, kredit və borclardan istifadə edilməsinə görə faizlər məhsulun (yəni, işin və xidmətin) maya dəyərinə daxil edilir. Belə vəsait mənbələrinin vahidinin qiyməti banka ödənilən faizdən aşağıdır.

Müəssisənin (təşkilatın) sərəncamında olan, ayırmalarının həyata keçirilməsinə yönəldilən bütün pul gəlirləri, sosial və istehsal inkişafı üçün zəruri olan pul məsrəfləri maliyyə resurslarının mənbələrini təşkil edir.

Sahibinə səhmi buraxan şirkətin gəlirinin bir hissəsini dividend olaraq almaq və şirkətin idarə edilməsində iştirak etmək hüququ verən pay qiymətli kağızı səhmdir.

Səhm həmçinin səhmdarın (onun sahibinin) səhmdar cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmək, səhmdar cəmiyyət ləğv edildikdən sonra qalan əmlakın müəyyən hissəsini əldə etmək hüququnu verən emissiya qiymətli kağızıdır.

Səhmlərin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Səhm - mülkiyyət tituludur;
- Səhmlərə bilinməzlik xasdır;
- Səhmin mövcudluğu müddəti yoxdur;
- Səhmlər bölünə və birləşə bilirlər;
- Səhmlərə məhdud məsuliyyət xasdır.

Səhmlər aşağıdakı kimi təsnif olunur:

Adi səhmlər. Sahibinə (səhmdara) səhmdar cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmək və həmçinin onun xalis mənfəətdən dividend almaq hüququ verən qiymətli kağızdır.

İmtiyazlı səhmlər. Səhmdarlara (onun sahiblərinə) səhmin nominal dəyərinin sabit faizi kimi dividend almaq hüququnu verən qiymətli kağızdır (səhmdar cəmiyyətin təsərrüfat fəaliyyətindən asılı olmayaraq).

Emitentin səhmlərin buraxılışının, yerləşdirilməsinin, qanunla müəyyənləşdirilmiş şəkildə digər tədbirlərinin məcmusu **səhmlərin emissiyası adlanır.**

Aşağıdakı hallarda səhmlər buraxılır:

- Müəssisənin (təşkilatın) səhmdar cəmiyyəyə çevrilməsi zamanı;
- Səhmdar cəmiyyəti yaradıldıqda;
- Nizamnamə kapitalının artırılması zamanı.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrin dövriyyə vəsaitinin tamamlanması mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- mənfəət
- xüsusi vəsaitə bərabər tutulan vəsaitlər.

Yuxarıda göstəriləyi kimi xüsusi dövriyyə vəsaitləri maliyyələşmə mənbələrində mühüm yer tutur.

Xüsusi dövriyyə vəsaitləri müəssisənin operativ və əmlak sərbəstliyinin rentabelliğini təmin etməlidir.

Xüsusi dövriyyə vəsaitləri müəssisənin maliyyə sabitliyinin və maliyyə bazarında vəziyyətinin müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Xüsusi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatların (yəni normalaşdırılan dövriyyə vəsaitlərinin) mənbəyini təşkil edir.

Qeyd olunan vəsaitlərin ilkin formalaşması müəssisənin yeni təşkil edildiyi dövrdə nizamnamə fondunun təşkil olunması vaxtına təsadüf edir.

Müəssisə (təşkilat) fəaliyyət göstərdikcə, sahibkarlıq fəaliyyəti inkişaf etdikcə müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitləri sonrakı (aşağıda qeyd olunan) mənbələr hesabına tamamlanır:

- qiymətli kağızların buraxılması və həmçinin maliyyə bazarında əməliyyatlar;
- mənfəət;
- əlavə cəlb edilən vəsaitlər.

Müəssisənin (təşkilatın) xüsusi vəsaitləri içərisində mühüm yeri mənfəət tutur.

Cədvəl 2.3.2.

Azərbaycanda müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının mənfəəti (mln. manat)

İllər	Məbləğ, mln. manat
2000	539.9
2005	2133.1
2010	19112.1
2014	23210
2015	16713.8

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri (2016).

Azərbaycan iqtisadiyyatında olan müəssisə və təşkilatların mənfəətinin dinamikasını yuxarıdakı cədvəlin məlumatları (Cədvəl 2.3.2.) xarakterizə edir. Göründüyü kimi 2000-ci ildən başlayaraq mənfəət həcmi 2015-ci ilə qədər artmışdır. 2000-ci ildə iqtisadiyyatda mənfəətin həcmi 539.9 mln. manat olduğu halda, bu məbləğ 2015-ci ildə 16713.8 mln.manat təşkil etmişdir.

Mənfəət xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin normativlərinin artan hissəsinin örtülməsində iştirak edir. Haqqında danışdığımız müəssisədə mənfəətin bölüşdürülməsi prosesində olur.

Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin təşkil olunmasında əlavə cəlb edilən vəsaitlər də iştirak edir. Müvafiq vəsaitlərə möhkəm passivlər deyilir. Bunlar da xüsusi vəsaitlərə bərabər tutulan vəsaitlərdir.

Daha sonra xüsusi vəsaitlərin yaradılmasının əsasını mənfəət təşkil edir. Bundan başqa, təchizat, məhsul istehsalı və satışının ahəngdarlığını, fasiləsizliyini təmin etməkdən ötrü xüsusi dövriyyə vəsaitlərinə bərabər səviyyədə tutulan vəsaitlərdən istifadə edir. Bu həmişə müəssisənin dövriyyəsində olan, amma ona

məxsus olmayan vəsaitdir. Bura aşağıda göstərilənlər üzrə minimum borclar aid edilir:

- büdcəyə və büdcədən kənar fondlara olan ödəmələr;
- işçi heyətinin əmək haqqı;
- qiymətli kağızlara görə dividend və faizlərin ödənilməsi

Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində kənardan **cəlb olunan maliyyə vəsaitlərinin** əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Təcrübə sübut edir ki, cəlb olunmuş vəsaitlərsiz bir çox müəssisələr (təşkilatlar) ahəngdar təsərrüfat fəaliyyətini yarada bilmirlər. Normal iqtisadi stiuasiyalarda borc kimi cəl edilmiş vəsaitlər istehsalın səmərəliliyini yüksəldir, istehsalın sabitləşdirilməsinə və genişləndirilməsinə şərait yaradır. Borc resurslarının cəlb olunması kanallarının çoxluğu onlardan fərqli təsərrüfat stiuasiyalarda uyğun şərtlərlə istifadə etmək üçün əlverişli şərait yaradır.

Kommersiya kreditləri, bank kreditləri, faktoring, lizinq, fərdi şəxslərin kreditləri cəlb edilmiş vəsait mənbələrinə aid edirlər. Borc kapitalının cəlb olunması müəssisənin (təşkilatın) əsas və dövriyyə fondlarının ehtiyaclarının ödənməsində zərurətə çevrilir. Bu ehtiyatlar istehsalın texniki silahlandırılması, müəssisənin (təşkilatın) yenidən qurulması və ilkin kapitalın yetərli olmaması, məhsul istehsalı, emalı, tədarükü, təchizatı və satışı proseslərində mövsümlüyün mövcud olması vaxtı, həmçinin müəssisənin (təşkilatın) özündən asılı olmayan səbəblər (fövqəladə hallar, tərəfdaşların intizamsızlığı kimi) nəticəsində baş verir.

Borc kapitalı qısamüddətli və uzunmüddətli olur. Müəssisə aktivlərinin hansı mənbə hesabına qısamüddətli və ya uzunmüddətli kapitalın maliyyələşdirilməsi istehsalat zərurətindən asılı olduğu üçün hər bir konkret halda ayrılıqda həll edilir. Amma müəssisələr əksər hallarda əsas kapitalın çoxunu, dövriyyə kapitalının isə nisbətən sabit hissəsini (debitor borclarının müəyyən məbləği, sığorta ehtiyatı) uzunmüddətli kapital hesabına maliyyələşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Əmtə axınının həcmiylə birbaşa bağlı olan dövriyyə aktivlərinin digər hissəsi qısamüddətli kapital hesabına maliyyələşir. Maliyyələşmənin kənar mənbələrinin hamısını iki qrupun birinə aid edirlər:

1. kreditlərin alınması ilə maliyyələşmə;

2. qiymətli kağızların (səhmlər istisna olmaqla) buraxılması yolu ilə maliyyələşmə.

Dünya praktikasında aşağıda qeyd olunan kredit növləri fərqləndirilir:

- bank;
- istehlak;
- kommersiya;
- beynəlxalq;
- dövlət;
- sələm kapitalı.

Müəssisələr üçün ən əhəmiyyətli kommersiya və bank kreditidir.

Kommersiya kreditini müəssisə (təşkilat) material tədarük etdikdə, malgöndərən müəssisədə istehsal ehtiyatları yaratdıqda ala bilər. Bu cür kredit əksər kiçik müəssisələrdə maliyyələşmənin əsas mənbələrindəndir. Kapitalın cəlb olunmasının digər hallarında olan kimi, kommersiya krediti alan təşkilat asılılıq probleminə xüsusi diqqət verməlidir. Ona görə ki, malgöndərən təşkilata əlverişsiz qiymətlər və ya aşağı keyfiyyətli mal-material sata və tələb edə bilər. Çünki müəssisə onun rəqibləri ilə işgüzar münasibətləri kəssin və digər qeyri - münasib şərtləri icra etsin.

Dünyada istehsal və kommersiya tipli müəssisələr qısamüddətli və uzunmüddətli kredit ehtiyatlarının mənbəyi olaraq çox halda kommersiya banklarından istifadə edirlər.

Müəssisələrin (təşkilatların) istehsal və sosial ehtiyaclarının ödənilməsinə istiqamətlənən bank kreditləşməsi kreditin məzmununu və mahiyyətini əks etdirən prinsiplərə (qaytarılma, müddətlilik və ödənişlilik) əməl olunmaqla reallaşdırılır.

Kredit (bank krediti) müvafiq əməliyyatların aparılmasına Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (MBNP) tərəfindən lisenziyası olan ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit təşkilatları verirlər. Bu kredit münasibətlərini isə kredit müqaviləsi və ya kredit sazişi tənzimləyir.

Bundan savayı amortizasiya fondlarının rolu əsas fondların təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsi ilə kifayətlənmir. Amortizasiya ayırmaları hesablaşma hesabına

hissə-hissə toplanır, ancaq əsas fondların bərpasına görə bir dəfəyə sərf olunur. Amortizasiya hesabında toplanan resurslar köhnəlmiş əsas fondların yenilənməsi anına qədər müvəqqəti olaraq sərbəst olur və onlar geniş təkrar istehsalın əlavə mənbəyi olaraq xidmət edir.

Xüsusi dövriyyə vəsaitləri təşkilatın cari fəaliyyətinin təşkil olunmasında mühüm rol oynayır, başqa cür desək, xüsusi dövriyyə vəsaitləri firmanın operativ və əmlak müstəqilliyini təmin edir. İlk olaraq xüsusi dövriyyə vəsaitləri təşkilatın təsis olunduğu dövrdə yaradılır, bu halda nizamnamə kapitalı onun mənbəyi hesab edilir.

Nizamnamə kapitalı təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətləri haqqında təsəvvür yaratmağa şərait ən vacib göstəricilərdəndir. Nizamnamə kapitalı müəssisənin kapitalının ən sabit elementlərindən biridir. Onun dəyişdirilməsi müəyyən olunmuş şəkildə qanuna uyğun qaydada həyata keçirilir.

Müəssisənin öhdəliklərinin icrasının təminatı nöqtəyi-nəzərdən nizamnamə kapitalı onun nizamnaməsindən irəli gələn vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan resursların formalaşma mənbəyidir. Nizamnamə kapitalı gələcək perspektivdə gəlir əldə etmək üçün həyata keçirilən fəaliyyətin ilkin kapitalıdır.

Nizamnamə kapitalının formalaşması qaydası və onun şərtləri müəssisənin yaradılma məqsədi və müəssisənin təşkilati-hüquqi forması ilə əlaqəlidir. Ayrı-ayrı təşkilati-hüquqi formalara malik firmaların nizamnamə kapitalının formalaşdırılması üsulları Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktları vasitəsilə tənzimlənir.

Hüquqi şəxsin nizamnamə kapitalı onun (hüquqi şəxsin) kreditorlarının mənafeələrinə təminat verən əmlakının minimum həddini müəyyənləşdirir. Nizamnamə kapitalının həcmi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunan məbləğdən az olmamaqla təsisçilər tərəfindən müəyyən edilir.

Onu da qeyd edək ki, nizamnamə kapitalı yalnız pul vəsaitindən deyil, həm də digər maddi dəyərlərdən formalaşdırıldığı halda təsisədiçi sənədlərdə sonuncuların qiyməti onun verilməsinə qədər səhmdarlarda qeydə alınmış müvafiq məbləğə uyğun olmaya da bilər. Çox hallarda belə ödəmələrin qiyməti ilk dəyərindən yüksək və ya aşağı, əsasən, bazar qiymətləri səviyyəsinə təxminən yaxın olur. Əmlakla edilən

ödəmələrin məbləği cəmiyyətin təsisçilərinin birgə qərarı əsasında pulla qiymətləndirilir və bu nizamnamə kapitalında onların payını göstərir.

Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalına olan qoyuluşların formaları Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, həmçinin təsisçilər arasında bağlanan müqavilə əsasında müəyyən olunur. Səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsinə qoyuluşlar tam ödənilmiş qiymətli kağızlar, pul vəsaitləri, digər əmlak, o cümlədən, əmlak hüquqları, bundan əlavə pul dəyəri olan digər hüquqlar ola bilər.¹

Səhmdar cəmiyyətin yaradılması zamanı pul şəklində olmayan əmlakın dəyəri təsis yığıncağının, müvafiq səhmdar cəmiyyət yaradıldıqdan sonra isə səhmdarların ümumi yığıncağının qərarları əsasında müəyyən olunur.

Təsərrüfat cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının üç funksiyası var və bunlar aşağıdakılardır:

- Təsisçilərin iştirakda payını müəyyən edir;
- İlkən kapital kimi çıxış edir;
- Üçüncü şəxslər qarşısında səhmdar cəmiyyətin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə təminat verir.

Müəssisənin nizamnamə kapitalının istifadə istiqamətləri qanunla müəyyənləşdirilməyib. Burada yeganə tələb nizamnamə kapitalının müəssisənin mülkiyyəti ilə təmin edilməsidir.

Aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 2.3.5.) təsərrüfatçılığın fərqli təşkilati-hüquqi formalarında fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların nizamnamə fondunun təşkil edilməsi mənbələri qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 2.3.3.

Müəssisə və təşkilatların nizamnamə fondunun təşkili mənbələri

Müəssisə və təşkilatların növləri	Nizamnamə fondunun mənbələri
Dövlət müəssisələri	Büdcə vəsaitləri, digər dövlət müəssisə və təşkilatlarının əmanətləri və gəlirləri
Bələdiyyə müəssisələri	Yerli büdcələrin əmanəti, bələdiyyə müəssisələrinin əmanəti
Fərdi müəssisələri (təsərrüfatlar)	Vətəndaşın (və ya ailə üzvlərinin) əmlakı

¹ <http://www.economy.gov.az>

Qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti (QSC)	Nizamnamə fondu iştirakçılarının pay haqqları və əmanətləri
Açıq tipli səhmdar cəmiyyəti (ASC)	Səhmlərin dəyəri, nizamnamə fondu
Müəssisələrin birliyi	Müqavilə şərtlərinə müvafiq toplanan vəsait

Cəlb olunan, xüsusi və borc vəsaitlərinin həcmələri arasında olan nisbət optimal olmalıdır. Ancaq xüsusi vəsaitlərdən istifadə edən müəssisələr az risk edir. Amma onların gəlirlilik səviyyəsi, borc və xüsusi vəsaitlərdən istifadə edən təşkilatlarla müqayisədə aşağıdır.

Kreditor və debitor borclarının vəziyyəti, onların məbləği və keyfiyyəti təşkilatın maliyyə vəziyyətinə ciddi olaraq təsir göstərir. Onun yaxşılaşdırılması üçün aşağıda qeyd olunanlar zəruridir:

- Debitor borcunun artması müəssisənin (təşkilatın) maliyyə vəziyyətinin sabitliyinə təhlükə yaradır və əlavə olaraq maliyyələşmə mənbələrinin cəlb olunması zərurətini yaradır;
- Kreditor və debitor borclarının nisbətinə nəzarət olunması;
- Ödəmə vaxtı keçən borclar üzrə hesabların vəziyyətinə nəzarət olunması;

FƏSİL III. – MÜASİR DÖVRDƏ MÜƏSSİSƏNİN KAPİTALININ İDARƏOLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.

§3.1. Müəssisədə kapitalın təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin effektiv idarəolunmasının ən vacib şərtini onun kapitalın təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsi təşkil edir. Ümumiyyətlə, isə müəssisədə kapitalın təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin nəticələri maliyyə siyasətinin işlənməsi üçün baza sayılır.

Maliyyə vəziyyəti – müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsi proseslərini özündə birləşdirən göstəricilərin məcmusu ilə xarakterizə olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə vəziyyətini müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələri əks etdirir.

Müəssisədə kapitalın təşkili vəziyyətini aşağıdakı göstəricilər xarakterizə edir:

- vəsaitlərin tərkibi və yerləşdirilməsi;
- vəsaitlərin mənbəyinin quruluşu;
- kapitalın dövriyyəsinin sürəti;
- müəssisənin öz öhdəliklərini vaxtında və tam həcmdə silinməsi qabiliyyəti;
- sair amillər.

Müəssisədə maliyyə-iqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin bir hissəsidir. Müəssisələrdə maliyyəsinin idarə edilməsi sistemində maliyyə qiymətləndirməsi maliyyəni xarakterizə edən məlumatların toplanması, işlənməsi və istifadəsi üsulunu göstərir. Bunları ümumiləşdirərək aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Təhlil olunan obyektin maliyyə vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi;
- Əldə edilən maliyyə vəziyyətinin faktorları və səbəblərinin aşkar edilməsi;
- Maliyyə sahəsində müəyyən qərarların hazırlanması və əsaslandırılması;

- Maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə ehtiyatların aşkar edilməsi və səfərbərliyə alınması;
- Bütün təsərrüfat fəaliyyətində səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə ehtiyatların səfərbərliyə alınması.

Müəssisə, firma və şirkətlərdə kapitalının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması siyasətinin hazırlanması üçün əsas istiqamət sayılır. Müəssisənin kapitalının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi vasitəsi ilə təsərrüfatın maliyyə fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə etmək olar.

Kapitalının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi istiqamətlərinə daxildir:

- müəssisənin cari və perspektiv maliyyə vəziyyəti və əmlakını qiymətləndirmək;
- maliyyə təminatından asılı olaraq müəssisədə məqsədli və mümkün inkişaf tempini qiymətləndirmək;
- vəsaitlərin mümkün mənbələrini aşkara çıxartmaq və onların səfərbərliyə alınması imkanlarını və məqsədliliyini qiymətləndirmək;
- kapital bazarında müəssisələrin vəziyyətini proqnozlaşdırmaq.

Müəssisədə maliyyə qiymətləndirməsi vasitəsilə aşağıdakılar tədqiq edilir:

- mövcud maliyyə vəziyyətinin səbəbləri;
- əsas və dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin effektivliyi;
- fəaliyyətin həcm göstəriciləriciləri arasında qarşılıqlı əlaqəsi;
- maya dəyəri;
- mənfəət və s

Müəssisələrinin kapitalının təhlil edilməsində başlıca məqsəd təsərrüfatın maliyyə fəaliyyətinə qiymət verməkdir. Təcrübədə bəzi hallarda müsbət nəticələr təsərrüfatın öz daxili imkanları hesabına deyil, xarici təsirlər vasitəsilə əldə olunur. Müasir dövrdə təsərrüfatların qarşısında qoyulan əsas məqsəd əmək məhsuldarlığını artırmaq, əsas fondlardan yüksək nəticələr əldə etmək, yəni mütərəqqi texnologiyaları tətbiq etmək, xammal və materialların səmərəli istifadəsini təmin etmək, az məsrəflə daha çox məhsul istehsal etməkdir. İqtisadi təhlilin məqsədi istehsal prosesinə nəzarət etməkdir. İqtisadi təhlil istehsal prosesinə nəzarət

olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, iqtisadi təhlil vasitəsilə təkcə kənarlaşmaların müəyyən edilməsi məsələsi deyil, həm də təsərrüfat vahidləri arasında əlaqələrin nə dərəcədə əlverişli olmasına nəzarət etməkdir.

Müəssisələrin mənfəətlə işlənməsi məqsədilə pul vəsaitləri axınının effektiv idarə olunması, planlaşdırılmış fəaliyyət kursundan kənarlaşmalara operativ şəkildə reaksiya verilməsi mühüm rol oynayır. Kapital axınlarının idarə olunması maliyyə menecerinin fəaliyyətində əsas istiqamətlərdən biridir və buna daxildir:

- pul vəsaitlərinin tədavül vaxtının hesablanması;
- kapital axınlarının proqnozlaşdırılması;
- kapital axınlarının qiymətləndirilməsi.

Maliyyə tsikli pul vəsaitinin dövriyyədən kənarlaşdığı zamanı ifadə edir. Maliyyə tsiklinə aşağıdakılar daxildir:

- məhsul istehsalı üçün lazım olan xammal, materiallar, yarımfabrikat və komplektləşdirici məmulat və başqa aktivlərə pul vəsaitinin investisiyalaşdırılması;
- işin yerinə yetirilməsi, məhsulun reallaşdırılması, xidmətin göstərilməsi və sonda həmin əməliyyatlardan gəlirin əldə olunması.

Məhsulun reallaşdırılması, pul vəsaitinin daxil olması və plan üzrə xərclənməsi eyni zamanda baş vermir və bunn nəticəsində ya böyük həcmdə kapital axınına, yaxud da müəssisənin likvidliyininin qorunub saxlanması üçün digər mənbələrdən vəsaitlərin cəlb edilməsinə ehtiyac yaranmış olur.

Kapital axınlarının effektiv idarə edilməsi məqsədilə istehsal resurslarının alınması vaxtından əmtəənin reallaşdırılması nəticəsində pul vəsaitinin daxil olması anına qədər zəna intervalında tamamlanan maliyyə tsiklinin müddətinin müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir.

Pul vəsaitləri axınının proqnozlaşdırılması müəssisələrdə maliyyə fəaliyyətinin səmərəli təşkil olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kapital axınlarının proqnozu - müəyyən dövr müddətində gözlənilən əməliyyatların yerinə yetirilməsi prosesində pul vəsaitinin daxil olması və xərclənməsini tam şəkildə özündə birləşdirən hesabatdır.

Kapital axınlarının proqnozlaşdırılması vəsaitlərin defisitinin, yaxud artıqlığının onların baş verməsinə kimi qabaqcadan görməyə və müəyyən zaman ərzində müəssisənin fəaliyyətinə lazımi düzəlişlər etməyə şərait yaradır. Kapital axınlarının proqnozlaşdırılması, həm də, pul vəsaitləri büdcəsinin tərkibinə uyğun olur. Pul vəsaitləri büdcəsi xammalın alınması, istehsal, hazır məhsulun reallaşdırılması sahəsində fəaliyyət göstərən proqramın dəyər göstəricilərini özündə əks etdirən büdcədir. Fəaliyyət proqramında müxtəlif tədbirlərin vaxtaşırı və funksional koordinasiyası təmin olunmalıdır.

Büdcənin tərtibi prosesində ən çətin və vacib məsələ layihənin kapital axınlarının investisiya xərclərinin və layihənin reallaşdırılması başa çatdıqdan sonra daxil olan pul vəsaitlərinin düzgün proqnozlaşdırılmasıdır. Büdcənin tərtibi zamanı ilk addım əlverişli kapital axınlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir, hansı ki, layihənin icrası barədə qərar qəbul edilərkən lazımdır. Layihəni qiymətləndirən zaman onun reallaşdırılması nəticəsində təkcə nə qədər mənfəət və ya zərər alınacağını deyil, həmçinin də şirkətin maliyyə göstəricilərinin nə qədər dəyişilə biləcəyini nəzərdə tutmaq lazımdır.

Kapital axınlarının idarə olunması mexanizminin təkmilləşdirilməsi pul vəsaitlərinə yarana biləcək gələcək tələbatı və bu tələbatın maliyyələşdirilməsi mənbələrini müəyyən edir, həm də pul vəsaitlərinin likvidliyin dəyişilməsinə və hərəkətinə nəzarət edir.

Kapital axınlarının təhlili müəssisədə pul vəsaitləri ilə təmin olunma vəziyyətini qiymətləndirməyə şərait yaradır. Kapital axınlarının qiymətləndirilməsini əsas məqsədi pul vəsaitinin çatışmaması səbəblərini aşkar etmək, onların istifadə istiqamətlərini və cəlb edilmə mənbələrini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Kapital axınlarının təhlili müəssisənin investisiya, maliyyə və əsas fəaliyyəti üzrə ayrılıqda aparılır ki, bu da fəaliyyətin hər bir növlərindən alınan gəlirin xüsusi çəkisini müəyyən etməyə və inkişaf perspektivlərini qiymətləndirməyə şərait yaradır.

Dünya uçot-analitik təcrübəsində pul vəsaitlərinin hərəkətini müəyyənləşdirmək məqsədilə təhlilin birbaşa və dolaylı metodlarından istifadə olunur. Birbaşa metod pul vəsaitlərinin müəssisəyə daxil olması və istifadəsinin

hesablanmasını əks etdirir, müəssisədə likvidliyin qiymətləndirilməsinə, cari öhdəliklər üzrə investisiya fəaliyyəti, ödənişlər və əlavə xərclər üçün pul vəsaitlərinin lazımi qədər olması haqqında operativ nəticələr çıxartmağa imkan verir. Birbaşa metodun nöqsanlı cəhəti müəssisədə hesablaşma hesabında pul vəsaitlərinin dəyişilməsi və alınmış maliyyə nəticələri arasında qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirə bilməməsidir.

Dolayısı metod pul vəsaiti ilə bağlı əməliyyatların və balan maddələrinin uçotuna və xalis mənfəətin həcminə müvafiq dəyişikliklərin aparılmasını əks etdirir, müəssisənin xalis mənfəətində və aktivlərində baş vermiş dəyişikliklər arasında qarşılıqlı əlaqələri aydınlaşdırmağa şərait yaradır. Gəlir və xərclərin eyni növləri vardır ki, onlar pul vəsaitinə toxunmadan belə xalis mənfəət yaradırlar. Qiymətləndirmə prosesində gəlir və xərclərin həmin maddələrinə və xalis mənfəətə uyğun düzəlişlər edilir, ona görə ki, xərc maddələri pul vəsaitinin daxil olmasından asılı deyil və vəsaitin xərclənməsi ilə müşayiət olunmamış gəlir maddələri xalis mənfəətin məbləğinə təsir göstərmir.

Müəssisədə kapitalın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi bir çox səbəblərə görə vacibdir:

- müəssisədə dəyərin maksimumlaşdırılması, bütün istifadə olunan amillərin, borc vəsaitlərinin də daxil olmaqla minimumlaşdırılmasını tələb edir;
- kapitalın qiymətinin müəyyən olunması, investisiya büdcəsinin formalaşması üçün qərar qəbul edildikdə böyük rol oynayır;
- bir sıra qərarlar, o cümlədən, köhnə istiqraz və rəqəmlərinin yenisi ilə əvəz olunması, kommunal xidmətlərin fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi, icarə, aktivlərin qısamüddətli idarə olunması məhz kapitalın qiymətinə əsaslanır.

Kapitalın qiyməti müəyyən edilən zaman, müəssisə birinci növbədə onun əsas komponentlərinin eyniləşdirilməsi, ikincisi isə onların qiymətini müəyyən edir. Hesabatın nəticələri vahid göstəricidə, yəni kapitalın qiymətinin orta həcmində cəmlənir. “Kapital” dedikdə müəssisədə aktivlərin və əməliyyatların maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunan bütün vəsait mənbələri başa düşülməlidir.

Müəssisə mənfəət gətirən bütün əməliyyatda, balansın sol tərəfində yerləşmiş aktivləri və sağ tərəfdə göstərilən mənbələri nəzərə almalıdır.

Kapitalın qiyməti, uzunmüddətli investisiya üzrə qərarlarının qəbulunda istifadə edildiyinə görə, bu göstəricinin hesablama prinsipləri dəqiq öyrənilməlidir.

Kapitalın orta ölçülü qiymətinin müəyyən olunmasında əsas məsələ, bu qiymət hesablandıqda nəzərə alınmalı olan vəsait mənbələrinin öyrənilməsidir. İlk başda, müəssisədə istifadəsinə görə faiz verilməyən vəsait mənbələrinə nəzər yetirilir. Buraya mal, xidmət və işlərə müvafiq kreditör borcları, əmək haqqları üzrə borc və vergilərin ödənilməsi üzrə borclar aid edilir. Bütün belə borclar cari əməliyyatların nəticəsi hesab olunur, çünki realizə həcmnin artması birbaşa olaraq bu mənbələrin əmələ gəlməsi ilə müşayiət edilir. Ona görə də, investisiya büdcəsinin formalaşması və qiymətləndirilməsi prosesində, layihə ilə bağlı belə xərclər yarandıqda, onların məbləği, layihənin maliyyələşdirilməsi məqsədilə tələb olunan ümumi məbləğdən çıxılmalıdır. Tutaq ki, hər hansısa bir layihənin dəyəri 2 milyon manatdır. Layihədə istifadə olunan əsas vəsaitlər 1,5 milyon manat, dövriyyə vəsaitinin gözlənilən artımı 500000 manatdır (material ehtiyatlarına qoyuluşlar və xammal). Layihə qəbul edilərsə, onun realizəsi avtomatik sürətdə qısamüddətli kreditör borclarının artmasına (təqribən 200 min manat) səbəb olacaqdır; bu məbləğ də dövriyyə vəsaitlərinin artım hissəsinin örtülməsi mənbəyi kimi verilə bilər. Beləliklə, dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi üçün layihənin tələbatı 200 min manata kimi azalmış olur və layihənin maliyyələşdirilməsi məqsədilə tələb olunan kapital 200 min manat azalıb, 1800000 manat olacaqdır. Qiymətləndirmədə isə əsas məqsəd, 1,8 milyon manat xərcin ödənməsinə görə, layihənin gəlir əldə biləcəyi imkanlarını öyrənməkdir. Beləliklə, kapitalın orta ölçülü qiymətinin müəyyən olunmasında, yalnız kapitalın müəyyən bir hissəsi əlverişli olur.

Bundan əlavə, qısamüddətli bank kreditlərinə də münasibət bildirilməlidir. Belə ki, bu cür kreditlər avtomatik əmələ gəlmir. Məsələlərin həlli bu kreditlərin uzunmüddətli investisiyanın maliyyələşdirilməsi üçün müəssisələr tərəfindən nə dərəcədə istifadə olunmasından asılıdır. Belə ki, qısamüddətli kreditlər dövriyyə vəsaitinə dövri və yaxud mövsümi olan tələbatın örtülməsinə görə istifadə olunursa,

onlar kapitalın orta ölçülü qiymətinin hesablanması zamanı nəzərə alınmayacaqlar. Amma, borcun bu cür növləri daimi maliyyələşmə mənbəyi şəklində istifadə edildirsə, nəzərə alınmalıdırlar. Başqa tərəfdən bu cür borcların, uzunmüddətli layihələrin maliyyələşdirilməsində istifadəsi risklidir və qabaqcıl şirkətlərin bu sahədə təcrübəyə marağı yoxdur. Bu zaman cəlb olunan kapitalın əsas mənbəyi kimi, uzunmüddətli kreditlər və borclar, imtiyazlı səhm və xüsusi kapital (bölüşdürülməyən mənfəət və adi səhmlər) olacaqdır. Əgər, qısamüddətli kredit borclarının bir hissəsi daimi maliyyələşmə mənbəyidirsə, bu halda onlar da nəzərə alınmalıdır.

Kapitalın müxtəlif tərkib formalı hissələrinin qiyməti müəyyənləşdirilən zaman vergilər haqqında məsələ əmələ gəlir: hesabatlar vergilər ödəməyə kimi və ya sonra aparılmalıdır. Müəssisənin idarə olunmasının məqsədi onun səhmdarlarının yaşayış səviyyəsinin və bunun nəticəsi olaraq da səhmlərin qiymətinin maksimumlaşdırılmasıdır, qiymətləndirmədə vergilərin tam təsiri nəzərə alınır. Odur ki, kapitalda orta ölçülü qiyməti, ancaq vergidən sonrakı bazaya uyğun hesablanır.

Başqa bir məsələ, göstəricilər hesablandıqda, bu və ya digər vəsaitlərin mənbəyinin qiyməti nəzərdə tutulmalıdır, yəni kreditlər ödənməyə kimi alınan tarixi qiymət və ya sonra, yəni marjinal qiymət. Çox vaxt tarixi qiymət, bir çox qərarların qəbulu üçün istifadə oluna bilər. Məsələn, əvvəlcədən alınan kreditlərin səmərəliliyini hesablamaq üçün maliyyə menecmentində bu göstəricinin hesablanması ilk əvvəl investisiya büdcəsinin qiymətləndirilməsi və tərtibi üçün lazımdır. Bu halda, yeni vəsait mənbələrinin cəlb üzrə son xərclərin hesablanması daha əlverişli hesab olunur (Marjinal təhlil son kəmiyyətlərin istifadəsiylə bağlı təhlildir).

“Borc kapitalı” mənbəyinin qiyməti. Qeyd olunmuşdur ki, borc kapitalı artdıqda, onun cəlb edilməsində vergidən sonrakı xərclər mütləq nəzərə alınmalıdır. Amma, təcrübədə bir sıra çətinliklər yaranır. Birincisi, bizim qəbul etdiyimiz qısamüddətli kreditlər və borcların nəzərə alınb-alınmamasıdır.

İkincisi, əksər hallarda uzunmüddətli borcların ödənməsi və faizlərin hesablanması sxemi əvvəlcədən müəyyən olunur. Şirkət eyni vaxtda borcun

ödənilməsi üçün həm fiksə olunmuş, həmçinin də dəyişən faiz stavkasından, fondun yaradılması və fondsuz hallardan istifadə edə bilər. Bütün bunların da qiymətləri müxtəlifdir.

Çox hallarda maliyyə meneceri planlaşdırılmış dövrün əvvəlində borcun bütün məbləğini və növünü bilmir. İstifadə olunan borcun növü konkret olaraq hər hansı aktivin maliyyələşdirilməsindən və həm də kapital bazarının şərtlərindən birbaşa asılı olacaqdır. Belə ki, bir çox korporasiyalar, dövriyyə vəsaitinə olan dövrü tələbatlarını ödəmək məqsədilə qısamüddətli kommersiya veksellərini satmağa çalışır, uzunmüddətli borc vəsaitlərini cəlb etmək üçün isə 20-30 illik ödəmə müddəti olan istiqraz vərəqələri buraxır. Bu vaxt, korporasiyada kapitalın orta ölçülü qiyməti hesablandıqda istiqraz borcları nəzərə alınmalıdır.

Bu yerdə vergi tənzimlənməsi məsələsinə baxılmalıdır, çünki sonrakı 30 il ərzində (istiqrazların fəaliyyətdə olduğu müddətdə) vergi səviyyəsi dəyişdirilə bilər. Bu zaman üç əsas problem əmələ gəlir:

- 1) Vergi imtiyazının ölçüsü hər ilə alınan vergi qoyulan mənfəətin həcmindən birbaşa asılıdır. Bu həcmə dəyişməsi vergi qoyuluşunun son stavkasının dəyişməsinə gətirib çıxardacaq və odur ki, borc vəsaitinin vergidən sonrakı qiyməti dəyişəcək;
- 2) Əgər şirkət hesabat ilində zərərlə işləyibsə, vergi qoyulmuş mənfəəti azaldan müəyyən bir vergi imtiyazları bundan əvvəlki üç ilə aid ediləcəkdir. Bu, o mənaya gəlir ki, zərərlik fəaliyyəti bir neçə il daha davam edərsə, vergi qoyulmuş mənfəətin ödənməmiş faiz üzrə məbləğlərin əhəmiyyəti şirkətin mənfəətlə işləyəcəyi dövrə kimi dayandırılır, yəni faizlərin ödənməsi zamanı ilə vergi qoyulan mənfəətin azaldılacağı vaxtı üst-üstə düşür;
- 3) Hökumət vergi stavkasında artırma və azalmalar edərək borcun vergidən sonrakı qiymətlərinə təsir göstərə bilər. Bu cür problemlər nəzərə alınaraq, bu nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisələr vergi imtiyazlarının səmərəliliyinə, o qədər də, inanmamalıdır.

“İmtiyazlı səhmlər” mənbəyinin qiyməti. Bir çox müəssisə, imtiyazlı səhmlərə maliyyələşmə sisteminin tərkib hissəsi kimi baxırlar. Bu mənbəyin isə bir çox xüsusiyyətləri mövcuddur:

I. İmtiyazlı səhm üzrə dividendlər, adi səhmlərdə olduğu kimi imtiyazlı vergi obyektidir. Bu mənbəyin qiyməti hesablanarkən vergi düzəlişlərinə ehtiyac yaranmır.

II. Baxmayaraq ki, imtiyazlı səhm geri alınma müddəti müəyyən olunmadan buraxılır, son zamanlarda səhmlərin emissiyası emitentlər tərəfindən onların qiymətli kağızlar bazarından üstün formada çağırılması (bu zaman realizə zamanı səhm sahibləri onları ödəmək məqsədilə təqdim etməlidirlər) və ya ödənmə fondunun yaradılması ilə başa çatır.

III. İmtiyazlı səhm üzrə dividendlərin verilməsi şərt deyildir.

Dividentlərin mütləq verilməsi aşağıdakı üç səbəbdən yerinə yetirilir:

- kapital bazarında əlavə vəsaitlərin cəlbi çətinləşəcək;
- o zaman adi səhmlər üzrə dividendlərin verilməsi mümkün olmayacaq;
- bir sıra hallarda imtiyazlı səhmlərin sahibi müəssisə üzərindəki nəzarəti götürmək hüququna malikdir.

“Bölüşdürülməyən mənfəət” mənbəyinin qiyməti.

Müəssisə özünün xüsusi kapitalını 2 yolla artırır:

- 1) mənfəətdən bir hissəni investisiya etməklə;
- 2) adi səhmlər üzrə yeni buraxılırı təşkil etməklə.

Ən əvvəl, birinci hala nəzər yetirək. Belə ki, adətən, investor borc kapitalı və imtiyazlı səhm üzrə qiyməti verilmiş vəsaitə görə kompensasiya şəklində gəlirdən əldə edir. Bölüşdürülməyən mənfəətin hesabına formalaşmış kapitalın qiyməti isə səhmdarlarda adi səhmlərindən alınan gəlirlərdir. Müəssisədə xalis gəlir vergilər ödənildikdən və imtiyazlı səhmlərə görə dividendlər ödənildikdən sonra qalan hissəsi adi səhm sahiblərinin gəliridir və bundan sonra səhmdar kapitalından istifadəyə görə rentə ödənilir. İdarədən bu gəliri istər dividendlər şəklində ödəyə bilər və yaxud da istehsalın inkişafı etdirilməsinə yönəldə bilər. Əgər, gəlirin hansısa bir hissəsi investisiyaya yönəldilibsə, onun üçün alternativ ola biləcək xərclər mövcuddur.

Səhmdarlar bu gəliri dividendlər formasında alıb, sonra isə onu başqa səhm, istiqraz və ya daşınmaz əmlaklara qoya bilər. Beləliklə, müəssisələr bu bölüşdürülməyən mənfəətdən o həddə kimi qazanmalıdır ki, səhmdarların alternativ investisiyalarına ekvivalent riskə bərabər olsun.

Nəticə: əgər şirkət bölüşdürülməyən mənfəətə görə bu gəliri əldə edə bilməyərsə, onda həmin mənfəət yenidən səhmdarlara verilməlidir ki, onların özləri bu gəliri əldə edə bilsinlər.

Baxmayaraq ki, imtiyazlı səhm kredit üzrə müqavilə öhdəçilikləridir, onların qiymətləri çox vaxt asan müəyyən olunur, lakin, bölüşdürülməyən mənfəətdən alınan gəlirin isə dəqiq proqnozlaşdırılması mümkün deyil. Bunun üçün üç cür metoddan istifadə olunur:

- 1) maliyyə aktivləri üçün gəlirliyinin qiymətləndirilməsi modeli;
- 2) kapital axınının diskont edilməsi metodu;
- 3) “istiqrazların gəlirliliyi və risk üzrə mükafat” metodu.

Bu metodlar biri-birini inkar etmir və hər üçünün də istifadəsində müəyyən qədər səhvlərə yol verilə bilər. Ona görə də, xüsusi kapitalın qiyməti hesablanan zaman hər üç metod paralel şəkildə istifadə edilir və onların içərisindən konkret formada ən çox səmərə verən və ən düzgün olanı seçilir.

İqtisadiyyatda rentabellik bazarın iqtisadi kateqoriyası hesab edilir. Rentabellik termininə müxtəlif formada münasibətlər bildirilir. Xərclərin rentabelliğini (mənfəətin maya dəyərinə nisbəti), kapitalın rentabelliğini (mənfəətin kapitalla nisbəti); satışın rentabelliğini (mənfəətin satışdan gəlirə nisbəti kimi) fərqləndirmək olar. Bazar iqtisadiyyatında mənfəətdən gəlir təşkil edən amillərlə və onun yaranması bazası ilə müqayisəsini əhəmiyyətli vurğulamaq lazımdır.

Qeyd etmək etməliyik ki, rentabelliğin yüksək olması amili vahid iqtisadi proseslərdən birbaşa asılıdır. Bazar iqtisadiyyatında müəssisələrdə resursların istifadəsinin səmərəliyinin artırılmasından, istehsalın idarə olunması sistemində təkmilləşdirilmədən, dövriyyə vəsaitlərinin həcmnin dəqiq müəyyən edilməsi və onların yaradılması mənbələrinin dəqiq müəyyən olunmasından asılıdır.

Müasir dövrdə rentabelliğin artırılmasında mühüm amil müəssisənin resursa qənaət üzrə işi əsas hesab olunur. Məhz bu üsulla maya dəyərinin aşağı endirilməsi və mənfəətin artımını baş vermiş olur.

Təbiidir ki, bundan başqa rentabellik göstəricisinin dinamikasına və səviyyəsinə bütün istehsal-təsərrüfat amilləri də müəyyən həcmdə təsir göstərir. Bu amillərə kapitalın quruluşu və mənbələri istehsalın və idarəetmənin təşkil səviyyəsi, istehsal resurslarından istifadə olunma dərəcəsi, istehsal olunmuş məhsulların ümumi həcmi, quruluşu və keyfiyyəti, istehsala məsrəflər, məhsulun maya dəyəri, fəaliyyət növlərinə görə mənfəət və ondan istifadəni aid etmək olar

Göstərilən bu amillərin bir hissəsi müəssisənin fəaliyyətindən asılıdırsa, başqa hissəsi onun fəaliyyətindən asılı deyildir. Buna görə də, daxili və xarici amilləri müəyyən etməkdə rentabellik səviyyəsi qiymətləndirilir və onun artırılması yolları müəyyən olunur.

Müəssisələrin maliyyə resurslarının vacib tərkib hissəsini dövriyyə aktivlərindən ibarətdir.

Müəssisələrdə istehsal tskilinin uğurla aparılmas dövriyyə aktivlərinin vəziyyətindən bilavasitə asılıdır. Dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı istehsal fəaliyyətini iflic hala salır, istehsal tskili dayanmış olur və son nəticədə də müəssisə öz öhdəlikərini yerinə yetirmək imkanına malik olmayaraq iflasa uğrayır.

Müəssisələrdə dövriyyə aktivlərinin vəziyyətinə birbaşa olaraq onların dövriyyəsi təsir edir. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsiindən müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti üçün lazım olan minimum həcmdə vacib vəsaitlərin həcmi asılı olur və eyni zamanda, ehtiyatların saxlanılması üçün xərclərin həcmi də bununla əlaqədardır. Bütün bu yuxarıda sadalananlar son nəticədə məhsulda maya dəyərində və müəssisədə maliyyə nəticələrində əks edilir. *Beləliklə, müəssisədə dövriyyə vəsaitləri ilə bağlı aşağıdakı göstəricilər qiymətləndirilir:*

- debitor borcunun dövriyyəsi;
- dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi;
- əmtəə-mal qiymətlilərinin ehtiyatlarının dövriyyəsi.

Müəssisədə dövriyyə kapitalından həm istifadəni yaxşılaşdırmaq, həmçinin də istehsal-tədavül sferasında sürətləndirmək məqsədilə istehsal, satış və təchizat şərtlərini yaxşılaşdırmaq mütləqdir. Bundan əlavə, istehsal sferasında maddi qiymətlilərlə bağlı istifadə normasını azaltmaq, istehsalda müddəti qısaltmaq, tədavül sferasında da satış və sənəd dövriyyəsinin sürətini artırmaq, daha inkişaf etmiş hesablaşma formalarından istifadə edilməsini təşkil etmək lazımdır.

Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsində ən mühüm yollar kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- *İstehsalın intensivləşdirilməsi;*
- *Məhsulun material tutumunun aşağı salınması;*
- *Müqavilə intizamının möhkəmləndirilməsi;*
- *Satıcı ilə alıcı təşkilat arasındakı əlaqələrin təkmilləşdirilməsi;*
- *Normallaşdırılmanın təkmilləşdirilməsi.*

Və beləliklə, müəssisələrdə kapitalının idarə olunmasının qiymətləndirilməsi müəssisələrin sonrakı fəaliyyətinin istiqamətinin müəyyən etmək üçün əhəmiyyətlidir. Müəssisələr kapitalının idarə olunmasının qiymətləndirilməsində maraqlıdırlar.

Müəssisələrdə kapitalının təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə həm də müəssisənin maliyyə menecerinin işinin qiymətləndirilməsi kimi də baxmaq olar. Belə ki, müəssisələrdə müəssisələrdə kapitalının idarə olunmasında əsas pay sahibii olan maliyyə menecerləri müəssisədə maliyyə planlaşdırılması apararkən kapitalın müasir dövrün tələblərinə uyğun qurulmasına diqqət yetirməlidirlər.

§3.2. Müasir dövrdə müəssisənin kapitalının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsində Strateji Yol Xəritəsinin rolu

Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində müəssisələrdə kapitalın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi bazar mexanizminin tələblərinə əsasən reallaşdırılır.

Hər bir müəssisə maliyyələşmə mənbələrinin idarə edilməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi üçün maliyyə planlaşdırılmasını müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdıraraq həyata keçirməlidir.

Məlumdur ki, sahibkarlıqla məşğul olan müəssisənin və təşkilatın başlıca məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Mənfəətin əldə edilməsi üçün isə düzgün maliyyə planlaşdırılması vacib rolə malikdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir müəssisə öz rəqabətqabiliyyətliyini yüksəltmək məqsədilə bazar mexanizmindən effektiv idarəetmə yolları axtarır.

Rəqabət dedikdə, müxtəlif istehsalçı və satıcıların mübarizəsi başa düşülür. Ümumilikdə isə rəqabət istənilən subyektlər ilə bazarı tutmaq üçün həyata keçirilən fəaliyyətdir ki, burada daha səmərəli şərtlərlə malların və xidmətlərin bazarda reallaşdırılması və alışı üzrə müxtəlif fəaliyyət həyata keçirilir və əsas məqsəd daha çox gəlirin, mənfəətin, başqa qazancların əldə edilməsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə siyasəti maliyyə strategiyası və mövcud iqtisadi vəziyyət nəzərə almaqla həyata keçirilir.

Dövlətin həyata keçirdiyi maliyyə siyasətində sahibkarlıq fəaliyyətinin müstəqilliyi, təsərrüfatçılığın ayrı-ayrı formalarının tətbiq edilməsi, rəqabət mühitinin yüksəldilməsi, məhsulun keyfiyyəti və çeşidinin daha da yaxşılaşdırılmasına təsiri ilə bağlı müxtəlif məsələlər öz əksini tapmaqdadır. Dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin vacib tərkib hissələrindən birini maliyyə siyasəti təşkil etməkdədir.

Maliyyə siyasəti dedikdə, maliyyə münasibətləri sferasında dövlət fəaliyyətinin müstəqil sahəsi başa düşülür. Dövlətin bu siyasəti əsasən ölkə ərazisində müxtəlif sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının maliyyə vəsaitləri ilə təmin edilməsinə yönləndirilir. Dövlətin maliyyə siyasəti ictimai fəaliyyətin müxtəlif sferalarında (iqtisadiyyatda, sosial sferada, müdafiədə, beynəlxalq münasibətlərdə, idarəetmədə və sair) dövlət fəaliyyətinin reallaşdırılmasının mühüm vasitəsidir.

Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində həyata keçirilən maliyyə siyasətinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Yüksək səviyyədə maliyyə vəsaitlərinin formalaşması məqsədilə müvafiq şəraitin yaradılması;
- Strategiyanın nəzərdə tutulan məqsəd və vəzifələrinə uyğun şəkildə maliyyə mexanizmlərinin işlənilməsi;
- Sosial-iqtisadi proseslərin maliyyə metodları vasitəsilə tənzimlənməsi və stimullaşdırılması;
- Maliyyənin idarə edilməsinin səmərəli sisteminin formalaşdırılması;
- Maliyyə resurslarının bölügsü və istifadə edilməsinin səmərəli sisteminin müəyyən edilməsi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi təsdiq edilmişdir. Bu sənəd Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında" 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamına müvafiq olaraq milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsini əhatə edir.¹

2014-cü ildən etibarən neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması, Azərbaycanın qarşılıqlı ticarət əlaqələrinə malik olduğu ölkələrdə iqtisadi böhranın baş verməsi səbəbindən ölkədə iqtisadi artımın aşağı düşməsi, maliyyə və bank sektorunda yaranan bir sıra iqtisadi çətinliklər dövlət tərəfindən müvafiq addımın atılmasında başlıca əsas olmuşdur.

Strateji Yol Xəritələri müəssisələrdə yeni kapital mənbələrinin formalaşmasının təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rola malik olacaqdır.

Strateji Yol Xəritəsi aşağıdakı dövrləri əhatə edir:

- 2020-ci ilədək həyata keçiriləcək tədbirləri əhatə edən qısamüddətli dövr;
- 2025-ci ilədək olan dövrdə həyata keçiriləcək tədbirləri əhatə edən ortamüddətli dövr;

¹ <http://president.az/articles/21993>

- 2025-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edən uzunmüddətli dövr.

Maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi dünya iqtisadiyyatı və maliyyə bazarlarında baş verən iqtisadi proseslərə asan uyğunlaşma və qeyri-neft sektorunun dəstəklənməsi üçün maliyyə sahəsinin inkişaf imkanları nəzərə alınaraq hazırlanmışdır.

Maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsinin əsas məqsədləri:

- Maliyyə sektorunun inkişaf imkanlarını daha da artırmaq;
- Riskin idarə edilməsi prosesinin keyfiyyətini daha da yüksəltmək;
- Maliyyə sektorunun daxili və xarici təsirlərə qarşı yüksək dayanıqlılığını təmin etmək;
- Maliyyə sektorunda infrastrukturu yaxşılaşdırmaq.

Qeyd olunan məqsədlərin reallaşdırılması ilə müəssisələrin maliyyə sabitliyi yüksələcək və maliyyə sisteminin yüksək inkişafı təmin ediləcəkdir. Maliyyə sistemində infrastrukturun yaxşılaşdırılması müəssisələrin öz kapitalından daha da effektiv istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradacaqdır.

Strateji Yol Xəritələrində iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarında mövcud olan müəssisələrin inkişafı, müxtəlif sahələrdə onların miqdarının artırılması üçün əlverişli iqtisadi mühitin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu müəssisələrə ağır, yüngül və yeyinti sənayesində, kənd təsərrüfatında, ticarətdə, maliyyə xidmətləri sektorunda və s. fəaliyyət göstərən müəssisələr aiddir.

Strateji Yol Xəritələrində nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə 2025-ci ilədək 450 mindən çox iş yerinin yaradılmasına, 2025-ci ilə kimi ÜDM-nin miqdarında üç faizdən artıq orta illik real artıma, 2025-ci ildə kimi qeyri neft setoru üzrə ixaracatın adambaşına düşən miqdarının ən azı 450 dollara yüksəldilməsinə nail olmaq mümkün olacaqdır. 2020-ci ilə kimi hədəflənən tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün 27 milyard manat vəsait tələb olunmaqdadır.

Ölkənin bank sistemi bank məhsullarının müxtəlif çeşidlərini təklif edən korporativ və pərakəndə banklardan təşkil olunmuşdur. Azərbaycanda mövcud olan korporativ banklar, dövlət idarələrinə və böyük özəl firmalara, pərakəndə banklar isə geniş əhali segmentinə xidmət göstərirlər. Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıq

müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış maliyyə institutların miqdarı elə də çox deyil.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının açıqladığı informasiyaya əsasən, 2005-2014-cü illər ərzində bank sistemində aktivlərin ümumi həcmi və onun gəlirlilik səviyyəsi illik 30 faiz olmaqla, sürətli artım müşahidə edilmişdir.

2015-ci ildən başlayan xarici iqtisadi şok və ölkənin milli valyutasının devalvasiyası sahənin risk həssaslığını müəyyən dərəcədə yüksəltmiş və maliyyə göstəricilərində pisləşmə meyli yaratmışdır. Müxtəlif banklarda xarici şoklara qarşı sabitlik səviyyəsi qeyri-bərabər olmuşdur. Güclü risk idarəetməsi fəaliyyətini həyata keçirə bilən və yüksək kapital buferinə malik olan banklar bu dövr ərzində daha yüksək dayanıqlılıq göstərə bildilər. Müəyyən banklarda isə maliyyə dayanıqlılığının aşağı düşməsi heç də ölkədə və dünyada baş verən iqtisadi proseslərlə əlaqədar olmamışdır. Son 10-15 il müddətində müəyyən bankların yüksək dayanıqlılığa və əsaslı hədəflərə əsaslanan biznes modellərinin və strategiyalarının mövcud olmaması, qeri-dayanıqlı artım modelləri və sadə risk idarəetməsi ilə bağlı olan zəifliklər bank sisteminin problemlərinin əsas katalizatorları hesab edilə bilər. Bu mühüm boşluqlara görə banklar yeni iqtisadi şəraitə, həmçinin bazarın müasir şərtlərinə adaptasiya olunmada, biznes modellərinin çevik transformasiyasında və yeni gəlir mənbələrinin müəyyənləşdirilməsində problemlərlə qarşılaşmışlar.

Yeni yaradılmış MBNP-nin bankların maliyyə dayanıqlılığının əsaslı şəkildə qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayacağı gözlənilir. Bankların likvidliyi, kapital və valyuta mövqeləri, həmçinin aktivlərin keyfiyyət diaqnostikasının aparılması və kreditləşməsi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Qiymətləndirmənin aparılması ilə bankların klasteri (sistem üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən banklar, yüksək dayanıqlılığa malik banklar, qismən dayanıqlı olan banklar və dayanıqlılığa malik olmayan banklar) müəyyən edilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur (bu sahədə fəaliyyət artıq həyata keçirilməkdədir və gələcəkdə daha da dərinləşdiriləcəkdir).

MBNP banklar üzrə ayrı-ayrılıqda tədbirlər planını müəyyənləşdirəcəkdir. Planın hazırlanması zamanı mövcud kapital mənbələri, qeyri işlək olan aktivin

sağlamlaşdırılması, bankların konsolidasiyası kimi imkanların təhlili nəzərdə tutulmuşdur. Hazırlanmış tədbirlər planı əsasında bankların və onların səhmdarlarının, dövlət təşkilatları, həmçinin əlaqəli tərəflər üçün vəzifələri müəyyənləşdiriləcəkdir.

Likvidlik və kapitallaşma ilə bağlı olan strateji hədəflərin reallaşdırılması üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Bu tədbirlərin reallaşdırılması bankların xalis gəlirlərinin artmasına səbəb olacaqdır ki, bununla da 2020-ci ilədək real ÜDM-nin 115 milyon manat məbləğində birbaşa, 15 milyon manat məbləğində isə dolayı olmaqla, ümumi 130 milyon manata qədər yüksələcəyi gözlənilir.

Bankların gəlirlərinin 2015-ci ilə nəzərən 7 faizə qədər artması başlıca hədəf olaraq müəyyən edilmişdir.

Banklararası pul bazarı iki segmentə ayrılır: mütəşəkkil bazar (vahid ticarət platformasına əsaslanır), qeyri mütəşəkkil bazar (sövdələşmələr əsasən telefonla aparılır). Maliyyə bazarında likvidlik və şəffaflığın təmin edilməsi üçün mütəşəkkil banklararası pul bazarlarının inkişaf etdirilməsi olduqca böyük əhəmiyyət daşımaqdadır.

Bazarın inkişafına mənfi təsir edən amillərdən biri də təminat vasitəsi kimi istifadə oluna bilən qiymətli kağızların miqdarının və çeşidinin az olmasıdır.

Müasir dövrdə banklarda əsas meyl onların standart məhsuldan fərdi məhsul yanaşmasına keçməsidir. Əvvəlki yanaşmada standart məhsullar (kreditlər, depozitlər, sadə əməliyyat və ödənişlər) təklif olunurdusa, yeni sistem daha çox nağd əməliyyatlar, faiz dərəcəsi, ödəniş şərtləri və sair. üzrə yaranan müştəri tələbatına uyğunlaşdırılmışdır. Bunun nəticəsidir ki, bankların müştərilərinin fərdiləşdirilmiş, rahat, sürətli xidmətlərə olan tələbləri artmışdır. Buna misal olaraq sorğuların daha tez cavablandırılması, əməliyyatların mobil telefonlarla həyata keçirilməsini göstərmək olar.

Ölkədə hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə bazarlarına çıxış imkanları başqa ölkələrə nisbətən aşağıdır. Qiymətli kağızlar bazarında isə əməliyyatların həyata keçirilməsinə baxmayaraq, ticarət həcmi böyük deyil.

“Kapital bazarının müasirləşdirilməsi” layihəsi üzrə listing tələblərinin dəyişməsi nəticə etibarilə qeydiyyatın müddəti 3-4 həftədən 1-2 həftəyəcən azaldılmışdır. Qeydiyyat prosedurlarının daha da təkmilləşdirilməsi ilə, bu zaman bir qədər də azaldıla bilər.

Müəssisələrin, xüsusən də bankların aktivlərini səmərəli şəkildə idarə etməsi və yüksək likvidliyə malik resurslara çıxış əldə edə bilməsi üçün aktivlərdən gələn pul axını ilə təmin olunmuş qiymətli kağızların buraxılması zəruridir. Ancaq bu tip emissiyanın həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir.

Tənzimləmə və qanunvericilikdə təkmilləşmələr listingdə olan müəssisələrin sayını artıracaq və maliyyə bazarını inkişaf etdirəcəkdir. Bütün bu tədbirlərin 2020-ci ilədək real ÜDM-yə təsirinin 110 milyon manat məbləğində birbaşa , 15 milyon manat məbləğində dolayı olmaqla, cəmi 125 milyon manat məbləğində olması proqnozlaşdırılmışdır. ÜDM-yə müsbət təsir əsasən maliyyələşmə xərclərinin minimumlaşması, əməliyyat və gəlirlərin artması ilə emitentlərin əməliyyatlardan mənfəətinin (EBİTDA) artması ilə izah olunur. Məşğulluğa isə ciddi təsir proqnozlaşdırılmır.

Emitentlər və vasitəçilərə daha əlverişli şəraitin yaradılması ilə yanaşı, investorların bazara çıxması imkanının artırılması üçün özəl sektor nümayəndələri ilə əməkdaşlıq çərçivəsində təşviqedicilərin müəyyənləşdirilməsi, infrastrukturun yaxşılaşdırılması, şəffaflığın daha da artırılması, likvidliyin təmini üzrə fəaliyyətlər xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Bazar infrastrukturunu investorların qiymətli kağızlar bazarında iştirak etməsini təmin edən mühüm amillərdəndir. Hazırkı şəraitdə Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatların reallaşdırılması üçün xarici investorlardan vəsaitlərin Milli Depozit Mərkəzində yerləşdirilməsinin tələb edilməsi bazarın cəlbediciliyini müəyyən dərəcədə azaltmaqdadır. Milli Depozit Mərkəzi və qlobal kastodianların əlaqələrinin yaxşılaşdırılması xarici investorların yerli bazarda iştirak etməsinə şərait yarada bilər. Həmçinin, qlobal kastodianlarla əlaqənin qurulması yerli maliyyə bazarında xarici qiymətli kağızların istifadəsinə (girov kimi) imkan verir, bu, yerli

maliyyə bazarında təminat çeşidini genişləndirə və bazarın likvidlik səviyyəsini yüksəldə bilər.

Şəffaflığın təmini investorların yerli maliyyə bazarında iştirakını şərtləndirən əsas amildir.

Bazar likvidlik səviyyəsinin yuxarı olmaması investorların qiymətli kağızlar bazarına olan maraqlarını azaltmaqdadır. Hazırda tənzimlənən bazarda həyata keçirilən əməliyyatlar ümumi əməliyyatların həcmnin 2%-ni təşkil edir. Səhmlərin dəyərinin müəyyən edilməsinin məhdud olması isə investisiyanın real dəyərinin təsbitini çətinləşdirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr həm də cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə edilməsinə daha çox diqqət ayırırlar. Yəni müəssisədə xüsusi vəsaitlərlə müqayisədə cəlb edilmiş vəsaitlərin həcmi yüksəlmişdir. Beynəlxalq təcrübədə də bu öz əksini tapmaqdadır.

Azərbaycanda xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi məqsədilə münasib şərait yaradılmışdır. Müasir dövrdə müəssisələr təkcə daxili investisiya və kreditlər hesabına deyil, eyni zamanda xarici investisiyaların cəlbinə çalışmalıdırlar.

Ölkədə qeyri-neft sektorunda inkişafın təmin edilməsi üçün əsaslı tədbirləri özündə əks etdirən Strateji Yol Xəritələrinin icra edilməsi nəticəsində müəssisələrin böyük həcmdə fayda əldə etməsi gözlənilir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ölkənin milli sərvətinin ayrılmaz hissəsini təşkil edən kapital istehsalında material bazası və texniki səviyyənin əsas ünsürüdür.

Müəssisələrin maliyyələşdirilməsində kapital əsas anlayış olub, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Tarixən kapitala müxtəlif cür yanaşmalar olmuşdur. Kapitala iqtisadi tərəfdən yanaşsaq geniş halda onun cəmiyyətin gəlirlərinin mənbəyi olan resursların cəmi kimi baxa bilərik.

Kapital da özlüyündə real və maliyyə kapitalına ayrılır. Real kapital müəssisədə istehsalın faktoru kimi (binalar, maşınlar, xammal və materiallar və s.) maddi-texniki bazanın əsasını təşkil edir. Ancaq maliyyə kapitalı qiymətli kağız və pul vəsaitləri kimi ifadə olunur.

Kapitala qoyuluşunun istiqamətinə və yaranma mənbəyinə görə iki tərəfdən xarakterizə olunur. Bu əlamətlərə uyğun olaraq kapital özündə aktiv və passiv hissələrini birləşdirir. Belə ki, aktiv kapital müəssisələrdə istehsal gücünü təşkil edir. Lakin passiv kapital vəsaitlərinin uzunmüddətli mənbəyidir və bunun hesabına müəssisənin aktivləri formalaşır. Aktiv kapital müəssisələrdə əsas və dövrüyyə kapitalına ayrılır. Passiv kapital isə özündə xüsusi və borc kapitalını birləşdirir.

Hər bir müəssisədə maliyyənin effektiv idarə olunması müəssisənin gələcək inkişafının əsası sayılır. Müəssisələrdə maliyyənin idarə olunması maliyyə menecerləri vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə menecerləri əsasən pul vəsaitlərinin hərəkətini, onların istifadəsi və gələcək planlaşdırmasını həyata keçirir.

Fəaliyyətdə olan hər bir müəssisənin xüsusi kapitalı mövcuddur. Müəssisənin xüsusi kapitalı onun aktivlərinin və öhdəliklərinin fərqi ibarətdir. Hər bir müəssisə yaranarkən ilk növbədə onun nizamnamə kapitalı təşkil olunur. Nizamnamə kapitalı təsərrüfat subyekti yaranan zaman təsis sənədlərində nəzərdə tutulan pul vəsaitlərinin məcmusudur.

Müəssislərin effektiv maliyyə fəaliyyəti üçün borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Borc kapitaldan istifadə müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin həcmi genişləndirir, müxtəlif məqsədli maliyyə fondlarının

formalaşmasını sürətləndirir, xüsusi kapitaldan effektiv istifadəni təmin edir, , son nəticədə də müəssisələrin bazar dəyərini artırır.

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə borc kapitaldan istifadə olunması iqtisadi cəhətdən faydalıdır, belə ki, bu mənbəyə görə hesablanan haqq orta hesabla səhmdar kapitalı üçün nəzərdə tutulan haqdan bir neçə dəfə azdır. Bundan başqa borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi sahibkara və menecerə şərait yaradır ki, nəzarətində olan maliyyə resurslarının ümumi həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmış olsun, yəni müəssisənin investisiya imkanlarını genişləndirsin. Borc kapitalın əsas növləri uzunmüddətli kreditlər və istiqraz vəərəqlərindən ibarətdir.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin effektiv idarə olunmasının ən vacib şərtini onun kapitalın təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsi təşkil edir. Ümumiyyətlə, isə müəssisədə kapitalın təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin nəticələri maliyyə siyasətinin işlənməsi üçün baza sayılır.

Müəssisə, firma və şirkətlərdə kapitalının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması siyasətinin hazırlanması üçün əsas istiqamət sayılır. Müəssisənin kapitalının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi vasitəsi ilə təsərrüfatın maliyyə fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə etmək olar.

Müəssisələrinin kapitalının təhlil edilməsində başlıca məqsəd təsərrüfatın maliyyə fəaliyyətinə qiymət verməkdir. Təcrübədə bəzi hallarda müsbət nəticələr təsərrüfatın öz daxili imkanları hesabına deyil, xarici təsirlər vasitəsilə əldə olunur. Müasir dövrdə təsərrüfatların qarşısında qoyulan əsas məqsəd əmək məhsuldarlığını artırmaq, əsas fondlardan yüksək nəticələr əldə etmək, yəni mütərəqqi texnologiyaları tətbiq etmək, xammal və materialların səmərəli istifadəsini təmin etmək, az məsrəflə daha çox məhsul istehsal etməkdir. İqtisadi təhlilin məqsədi istehsal prosesinə nəzarət etməkdir. İqtisadi təhlil istehsal prosesinə nəzarət olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, iqtisadi təhlil vasitəsilə təkcə kənarlaşmaların müəyyən edilməsi məsələsi deyil, həm də təsərrüfat vahidləri arasında əlaqələrin nə dərəcədə əlverişli olmasına nəzarət etməkdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisədə kapitalın idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi bazar mexanizminin tələblərinə uyğun şəkildə reallaşdırılmalıdır.

Müəssisələr maliyyələşmə mənbələrinin idarə olunmasında effektivliyin artırılması üçün özlərinin maliyyə planlaşdırılmasını dövrün tələblərinə uyğun olaraq aparmalıdırlar.

Tədqiqat işində müəssisə kapitalının idarə olunmasında bazar mexanizmindən effektiv istifadə yolları təhlil edilmişdir. Bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq müəssisələrdə kapitalının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsində aşağıdakı təkliflərdən yararlanmaq məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Müəssisələrdə kapitalın xüsusi çəkisində cəlb olunmuş vəsaitlərin həcmnin artırılması;
2. Borc vəsaitlərinin təyinatı üzrə və məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsi;
3. Müəssisələrin, xüsusən də bankların aktivlərini səmərəli şəkildə idarə etməsi və yüksək likvidliyə malik resurslara çıxış əldə edə bilməsi üçün aktivlərdən gələn pul axını ilə təmin olunmuş qiymətli kağızların buraxılması;
4. Müəssisənin maliyyə strategiyasının nəzərdə tutulan məqsəd və vəzifələrinə uyğun şəkildə maliyyə mexanizmlərinin işlənilməsi;
5. Müəssisədə maliyyə sahəsində çalışan işçilərin bilik və bacarıqlarının artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi;
6. Müəssisənin gözlənilməz anda üzləşə biləcəyi maliyyə çətinliklərinin aradan qaldırılması üçün ehtiyat maliyyə bazasının yaradılması;
7. Müəssisənin maliyyə planlaşdırılmasının Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan tədbirlərə uyğun aparılması.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. Bakı, 1995
2. “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. 1999.
3. “Səhmdar cəmiyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. 1994.
4. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. 1995.
5. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 1994.
6. “Qiymətli kağızlar bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2015.
7. “Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı. 2016.
8. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016.
9. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2016.
10. T.Ə.Hüseynov “Firmanın iqtisadiyyatı”. Bakı, 2005.
11. T.Ə.Hüseynov “Müəssisənin iqtisadiyyatı”. Bakı, 2005.
12. Ə.H.Abbasov “Maliyyə sistemi və borc bazarı”. Bakı, 2004.
13. İsgəndərov R. Ə. “Müəssisənin maliyyəsi”. Bakı, 2007.
14. Liferenko Q.N. “Müəssisənin maliyyə təhlili”. Bakı, 2010.
15. R.Əliyev, M.Novruzov “İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi”. Bakı, 2003.
16. Maliyyə dərslük. Bakı, 2001.
17. B.A.Xankişiyev Maliyyə nəzarəti. Dərs vəsaiti. Bakı, 2002.
18. M.C.Atakişiyev, N.M.Şıxəliyeva, R.N.Nurəliyeva “Maliyyə menecmenti”. Bakı, 2010.
19. A.M.Бабич “Финансы”. Москва, 2002.
20. Б.С.Карелин “Финансы корпораций”. Москва, 2005.
21. В.В.Ковалев, Вит.В.Ковалев “Финансы организаций (предприятий)”. Москва, 2006.
22. В.Я.Горфинкель “Экономика предприятия”. Москва, 2003.

23. А.С.Нешиной “Финансы.Денежное обращение кредит. Учебник”. Москва, 2009.
24. А.Д.Шеремет “Финансы предприятий”. Москва, 1997.
25. maliyyə.gov.az.
26. president.az.
27. vergijurnalı.az.
28. stat.gov.az.
29. economy.gov.az.

XÜLASƏ

Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən, ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla tərtib edilmişdir.

Girişdə dissertasiya işi mövzusunun aktuallığı, magistr dissertasiyanın predmeti və obyekt, dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri, informasiya bazası, dissertasiyanın elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti və işin strukturu verilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində müəssisə kapitalının mahiyyəti, təsnifatı və onun idarə olunmasının mahiyyətindən bəhs olunur.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində müəssisədə xüsusi, borc kapitalının və kapitalın maliyyələşmə mənbələrinin idarə olunması araşdırılır.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində müəssisədə kapitalın təşkili vəziyyəti qiymətləndirilmişdir və kapitalın idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda tədqiqatın nəticələri göstərilmiş və təcrübədə tətbiq edilməsi üçün işlənilmiş hazırlanmış təkliflər irəli sürülmüşdür.

SUMMARY

This thesis consists of the list which compiled with introduction, three chapters, conclusion and suggestions, and reference list.

At the entrance demonstrated the urgency of the thesis's topic, the subject and object of the master's thesis, dissertation's objectives and tasks, its knowledge base, scientific innovation, practical importance and structure of the work.

At the first chapter of the thesis it deals the scope of the venture capital, classification and the essence of its management.

At the second chapter of the thesis it investigated the private equity, debt equity and the management of the financing source of equity in the entity.

The third chapter of the thesis it dedicated evaluation of provisional status of the venture capital, and the ways for improving management of the equity.

At the summary of the thesis it showed the conclusions, and proposals of suggestions which prepared for application in practice.

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и предложений, а также списка литературы.

На входе была продемонстрирована актуальность темы тезисов, тема и предмет магистерской диссертации, цели и задачи диспозиции, ее база знаний, научные инновации, практическая значимость и структура работы.

В первой главе тезиса рассматриваются сферы венчурного капитала, классификация и сущность его управления.

Во второй главе диссертации было проведено исследование частного акционерного капитала, долгового капитала и управления источником финансирования собственного капитала в компании.

Третья глава диссертации посвящена оценке предварительного статуса венчурного капитала и способам улучшения управления капиталом.

В резюме диссертации были представлены выводы и предложения предложений, которые были подготовлены для применения на практике.

**BAYRAMOV NİCAT NAMİK OĞLUNUN “MÜƏSSİSƏ KAPİTALININ
İDARƏOLUNMASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI”
MÖVZUSUNDAKI DİSSERTASIYA İŞİNİN**

R E F E R A T I

Mövzunun aktuallığı: Müəssisənin kapitalı – onun aktivlərinə qoyulan və gəlir gətirən pul vəsaitləridir. Müəssisədə kapitalın idarəolunması onun maliyyəsinin idarəolunmasının əsasıdır.. Müəssisədə aktivlər onun əmlakından, pul vəsaitlərindən, yəni əsas və dövriyyə vəsaitlərəndən ibarətdir. Hər bir müəssisənin maliyyə resursları xüsusi, borc və cəlb olunmuş pul vəsaitlərinin cəmindən ibarətdir və bu vəsaitlər də maliyyə öhdəliklərinin planlaşdırılmış şəkildə yerinə yetirilməsinə, cari xərclərin və kapitalın genişləndirilməsi ilə bağlı xərclərin maliyyələşdirilməsinə imkan yaradır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, istehsala avans olunmuş və ya investisiya edilən kapital maliyyə resurslarının dövriyyəsinin keçdiyi bütün mərhələləri keçir. Amma müəssisədə bütün maliyyə resurslarını kapital adlandırmaq olmaz. Birmənalı olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinə qoyulan maliyyə resurslarını kapital adlandırmaq olar.

Müəssisədə kapital xüsusi, spesifik bir kateqoriyadır və bununla əlaqədar olaraq kapital müxtəlif funksional rolları özündə birləşdirir. Məsələn, dövriyyə xarakterinə uyğun olaraq, kapital əsas və dövriyyə kapitalına bölünür və yaxud maliyyələşmə mənbələrinə uyğun olaraq kapital xüsusi, borc, səhmdar, və cəlb olunmuş kapitala bölünür. Lakin qoyuluş sahələrinə görə isə kapitalın ticarət, sənaye, vençur və s. növlərini sadalamaq olar.

Ümumi olaraq, təsərrüfat fəaliyyətini uğurla həyata keçirtmək üçün müəssisələr və təsərrüfat təşkilatları müəyyən həcmdə əmlaka sahib olmalıdır və həmin əmlaklar təsərrüfatın mülkiyyətində və sərəncamında olmalıdır. Müəssisələrin sahib olduğu əmlak onun aktivlərindən ibarətdir. Müəssisədə aktivlər – onun iqtisadi resurslarından ibarətdir, əmlak qiymətlilərinin məcmusunu təşkil edir və mənfəət əldə etmək məqsədi ilə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunur. Məsələyə bu aspektdən baxsaq, bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud magistr dissertasiyasının mövzusu aktualdır və daim diqqət mərkəzindədir.

Magistr dissertasiyasının predmeti: müəssisənin kapitalının idarə olunmasının müasir vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olan maliyyə münasibətlərini əhatə edir.

Dissertasiya işinin obyektinə: müəssisədə aktivlər, kapital, əsas və dövriyyə kapitalı və onların maliyyələşmə mənbələri daxildir.

Dissertasiyanın məqsədi: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin kapitalının idarə olunmasının səmərəliliyini yüksəltmək, onun təşmilləşdirilməsi istiqamətində effektiv idarəetmə sistemini yaratmaq, mövcud maliyyələşmə mənbələrini genişləndirmək vacib amillərdir.

Magistr disertasiyasının qarşısında qoyulan vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Müəssisədə kapitalının mahiyyəti və onun effektiv idarə olunmasının vacibliyini göstərmək;

2. Müəssisələrin xüsusi və borc kapitalının idarə olunmasının mahiyyətini göstərmək;

3. Müəssisələrin maliyyələşmə mənbələrinin idarə olunması üsullarını araşdırmaq;

4. Müəssisədə kapitalın idarə olunmasında bazar mexanizmindən istifadənin əhəmiyyətini ortaya qoymaq;

5. Müəssisələrdə kapitalın təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Mövzuya uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin və Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin məlumatlarından, qanunlardan, qərarlardan, təlimatlardan, Azərbaycanın görkəmli iqtisadçılarının əsərlərindən, rus və uzaq xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərin fikirlərindən, iqtisadi ədəbiyyatlardan, internet şəbəkəsində mövzuya dair mövcud informasiyalardan və s. istifadə edilmişdir.

Magistr dissertasiyasının elmi yeniliyi: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə və təşkilatlarda kapitalının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi bazar mexanizmindən düzgün istifadə olunmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Müəssisələrdə kapitalının quruluşunda cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadə nisbətinin

artırılması daha məqsədəuyğundur. Magistr dissertasiyası işinin əsas elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

1. Müasir iqtisadi mühitə uyğun olaraq müəssisədə xüsusi və cəlb olunmuş kapitaldan istifadə nisbəti araşdırılmışdır;
2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin kapitalın idarəolunmasında səmərəliliyin yüksəldilməsi yolları müəyyənləşdirilmişdir;
3. Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan tədbirlərin müəssisələrin kapitalının idarəolunmasında rolu qiymətləndirilmişdir;
4. Müəssisədə kapitalın maliyyələşmə mənbələrinin idarəolunmasında qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılması yolları müəyyənləşdirilmişdir;
5. Müəssisənin kapitalın idarəolunması, maliyyə mexanizmi və maliyyə siyasəti arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq tədqiq olunmuş, onların yüksəldilməsi imkanları müəyyənləşdirilmişdir;
6. Müəssisələrdə kapitalın xüsusi çəkisində cəlb olunmuş vəsaitlərin həcmnin artırılması məqsədəuyğundur;
7. Müəssisənin maliyyə planlaşdırılmasının Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan tədbirlərə uyğun aparılması məqsədəuyğun hesab edilsin.

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti. Magistr dissertasiyası işində bazar mexanizmindən səmərəli istifadə etməklə müəssisədə kapitalının idarəolunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində verilən təkliflər müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsinə və yeni kapital resurslarının cəlb olunmasına şərait yaradır.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi “Dissertasiyanın tərtibi qaydaları”na uyğun olaraq - giriş, əsas hissə (üç fəsil), nəticə və təkliflər və ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 89 səhifə həcmində tərtib olunmuşdur.